

TARTALOM

Összefoglalás

- Ferenc Páll-Szabó (szerk.): A magyarok története – románoknak
(*Lakatos Artúr*) 5

Művelődés- és eszmetörténet

- Erős Vilmos: Szellemtörténet és hanyatlás (*Káli Róbert*) 9
Paul Srodecki: Antemurale Christianitatis – monográfia Kelet-Közép-
Európa történelmi toposzáról (*Bitskey István*) 15
Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.):
Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon
és Európában (*Bradács Gábor – Fodor Mihályné*) 21

Ókor

- Mirjo Salvini (szerk.): Újabb urartui szövegkiadás (*Buhály Attila*) 30
Saskia Hin: A római kori Itália demográfiája: populációdinamika
egy ókori hódító társadalomban, Kr. e. 201–Kr. u. 14 (*Lehrer Nándor*) 40

Középkor

- Daisy Delogu: Allegorikus testek: hatalom és társadalmi nem a késő-
középkori Franciaországban (*Sashalmi Endre*) 46

Kora újkor

- Nathan Probasco: A térképészet mint a gyarmatosítás eszköze – Sir Humphrey
Gilbert 1583-as észak-amerikai utazása (*Zádorvölgyi Zita*) 50
Olga Novohatko: A föld, a paraszt és a szabadság a XVII. századi
orosz Északon (*Kurunczi Jenő*) 56
Andreas Würglér: A svájci Esküszövetség intézménye – Politika,
kommunikáció és szimbolika a Tagsatzung 1470 és 1798 közötti
történetében (*Gyarmati Enikő*) 62

XIX. század

- Massimo Bucciattini: Egy szabadságszobor születése: a római
Giordano Bruno-emlékmű története (*Madarász Imre*) 68

XX. század

- Rajlich Jiří: Justin Pravoslav Hovora cseh tengerészrepülő
(*Bognár István*) 71
- Phillips O'Brien: Az amerikai sajtó reakciója az első világháború
kitörésére (*Egri László*) 75
- Piero Badaloni: Isten és a haza nevében – A Franco-rezsim által
elrabolt gyerekek (*Gregosits Gábor*) 79
- Matilde Eiroa de San Francisco: Isabel de Palencia élete – Diplomata,
történész, újságíró a Köztársaság szolgálatában (*Harsányi Iván*) 86
- Jaime Vándor: A holokauszt peremén – Beszélgetések egy túlélővel
(*Dobos Erzsébet*) 92
- Amitav Acharya: Az amerikai világrend vége (*Peterecz Zoltán*) 96
- Karin Kneissl: Széttöredezett világunk – Mi marad a globalizációból?
(*Eperjesi Zoltán*) 100
- Paolo Franchi: Giorgio Napolitano – eretnek kommunista és
rendhagyó köztársasági elnök (*Pankovits József*) 104
- Búcsú Papp Imrétől 110

ÖSSZEFOGLALÁSOK

A magyarok története – románoknak

Fiatal történészek munkája e kötet, amelyet egy fiatal, de remélhetőleg a jövőben nagyobb publicitást kapó kolozsvári magyar kiadó adott ki. Maga a kezdeményezés nem tűnik túl merésznek, ám azok számára, akik ismerik a romániai történelmi könyvek piacát, mégis az lehet. Hiszen összefoglalni a magyarság történelmét egy kötetben úgy, hogy azt a témában kevésbé járatos román olvasó is megértse, végig tudja olvasni, és hiányérzet nélkül tudja kezéből letenni, merész teljesítmény. A román történetírás ugyan tematikájában és eredményeiben rendkívül gazdag, de a legtöbb esetben oly mértékben fordít figyelmet a szomszédos népek történelmére – nemcsak a magyarokéra – amennyiben az szigorúan kapcsolódik a román érintettségű tematikához. Másrészt pedig, habár az elmúlt két évtizedben sok minden változott, az egyoldalú nacionalista szemlélet hatása elsősorban a román népi kultúrában nemcsak megmaradt, hanem sok tekintetben – azáltal, hogy megszűnt a „központi” szemlélet, de annak a köztudatba beivódott elemei megmaradtak – még tovább torzult, egészen nevetséges kijelentésekig. Csak szemléltetésképpen álljon itt ezekből egy kis csokor: a magyarság a mongolokkal rokon pusztai nép (a „mongol” kifejezés éppen ezért gyakran használatos sértésként), a magyarságnak a Kárpát-medencébe érkezésekor a román nép etnogenezise, a dák és római nép keveredése révén már végbe ment; Erdély soha sem tartozott Magyarországhoz, kivéve az 1867–1918-as időszakot (az alternatíva: Ausztriához tartozott); a középkori magyar királyság Mohács után megszűnt és mint ilyen, nem is létezett magyar állami-ság egészen az első világháború végéig, stb. És még csak nem is beszéltünk az olyan részletkérdésekről, mint például az erdélyi fejedelmek tettei. Ezt a hiányt próbálta meg betölteni e jelen, népszerűsítő stílusban megírt könyvecske.

A kötet a tárgyalt tematikához viszonyítva eléggé vékony, mindössze 172 oldal, de ez nem feltétlenül negatívum, sőt: éppenséggel a szerzők ügyességét, leleményességét dicséri, hogy még ekkora terjedelemben is sikerült összefoglalni Magyarországot és a magyarság több mint egy év-

ezredes történelmét. A szerzők – öt plusz egy, mivel a hatodik szerző, Szabó Csaba rádiós riporter neve ugyanis nem került rá a borítóra, csak az általa jegyzett fejezetcím mellett jelenik meg – fiatal doktoranduszok vagy középiskolai tanárok, és ez a pedagógiai jellegű megközelítés nagyon érződik az egész kötetben. A stílus egyszerű, a használt nyelvezet közérthető, az események és helyzetleírások kronologikus rendszerben követik egymást. Mivel népszerűsítő jellegű, a kötetnek nincs jegyzetrendszere, csak a végére helyezett szakbibliográfiai listája. Ebben a listában elsősorban magyar és román nyelven megjelent szintézisek és szakmunkák találhatóak, illetve a XX. század kapcsán néhány nyugati szerző munkája is. Végignézve a listát megállapítható, hogy a szerzők nemcsak a kortárs történetírók munkáit használták fel – itt példaként említeném *Engel Pál*, *R. Várkonyi Ágnes*, *Romsics Ignác*, *Lendvai Pál*, *Gyarmati György* és mások munkásságát –, hanem igyekeztek használni a régmúlt korok történelmi munkáit is, mint *Bethlen János* vagy *Cserrei Mihály* krónikái, illetve *Szekfü Gyula* ma már klasszikusnak számító elemzése Bethlen Gábor uralkodásáról. A kötet kis terjedelme következtében illusztrációkban sem túl gazdag, ezzel együtt minden egyes kép és térkép, amit felhasznál, a legjobban illeszkedik az adott témához. Ennek megfelelően az első borítón három különböző kép található, Szent István ábrázolása a *Képes Krónikából*, Széchenyi István képe Lapis András bronz medálján és a kolozsvári 1956-os emlékmű fényképe, a hátsó borítón pedig a *Képes Krónika* egyik miniatúrája látható, amely Szent Istvánnak a bolgárok felett aratott győzelmét ábrázolja, és amely már Jókai Mórt is annyira lenyűgözte, hogy fontosnak tartotta belefoglalni a *Fráter György* című regényébe. Ugyancsak ihletett a kötet végén található, a New York-i Kossuth szoborról készült fénykép, valamint a három kiemelt térkép, melyek a magyarság történelmének egy- egy nagyobb szakaszát ábrázolják. Az első ezek közül az ún. őshaza-térkép, amelyet a megfigyelések szerint a kötet vásárlói – románok és magyarok egyaránt – a leginkább megcsodáltak, és mely a mai Oroszország helységnevei – Kazan, Szamara, Udmurt, Baskíria – tiszteletben tartásával ábrázolja a Volga és a Káma folyók által meghatározott Magna Hungáriát. A második térkép a török hódítás következtében három részre szakadt Magyarországot ábrázolja, külön kiemelve az Erdélyi Fejedelemséghez csatolt részeket – Partes Adnexae – míg a harmadik a Magyar Királyság és az osztrák örökös tartományok elhelyezkedését ábrázolja a Habsburg Birodalmon belül, kiemelve Sziléziát, az Erdélyi Fejedelemség története kapcsán nagy szerepet játszott Oppelnnel és Ratiborral együtt. Ha az a

cél, hogy a magyar történelem legfőbb szakaszait belesűrítsük három olyan térképábrázolásba, hogy a magyar történelemben járatlan kívülálló is megértse a szóban forgó helyzet földrajzi vonatkozásait, nehéz lenne három inspiráltabb térképet találni.

A kötet tartalmi felépítését tekintve fejezetekre oszlik, mindegyik egy-egy külön szerzővel. A bevezető fejezetet, mely a származáselméleteket, az őshaza kérdését, a kalandozások korát tárgyalja, Géza fejedelem uralkodásával bezárólag, *Páll-Szabó Ferenc* jegyzi. Talán ez a legnehezebb része a magyar történelemnek, amennyiben kívülállóknak kell elmagyarázni, koherens módon összefoglalni: ugyanis a későbbi korokban jelentősen csökken már a „fehér foltok”, és az ezek által generált gyakran homlokegyenest ellentmondó teóriák aránya. Viszonylag jól oldja fel a szerző itt a hun-finnugor kérdéskört, ismertetvén az erre vonatkozó történetírói és szocio-antropológiai főbb forrásokat, világosan fejti ki Magna Hungaria, Levédia és Etelköz problémáját, és elegáns megfogalmazással hidálja át a dákoromán kontinuitás kérdését is. Szavai szerint „ennek a szerény dolgozatnak nem az a szerepe, hogy kétségbevonhatatlan döntéseket fogalmazzon meg: tudomásul véve szerény korlátainkat, ezt meghagyjuk nálunknál fényesebb koponyák számára”. Ily módon különösen jellemző a megfogalmazásokra a megfontolt óvatos megközelítés: az eredettörténet ismertetése kapcsán először a középkori krónikákat ismerteti, kiemelve Anonymous krónikáját, ezt követően tér rá arra, hogy a XIX század második felére a hun rokonság megkérdőjeleződött, és jelen pillanatban a hivatalos történettudományos álláspont a finnugor nyelvcsaládhoz kapcsolódó eredettörténet. László Gyula kettős honfoglalásos elméletét pedig külön bekezdésben tárgyalja. Külön értékelendő, hogy a pozsonyi csata jelentőségét is beemelte munkájába a szerző. Vannak részek, amelyek jobban is sikerülhettek volna, így például a kalandozásokról szóló fejezetben a Sankt Gallen-i történet mellett elfért volna akár a brentai, akár a merseburgi csata, akár Botond és Lehel legendája. De így, ebben a formában is helytálló az összeállítás.

A középkori magyar királyság történetének – Szent István államalapításától egészen a mohácsi vészig – megírása nem túl könnyű, de hálás feladat, amely *Váradi Éva Andreára* hárult. Itt elsősorban a struktúra az, ami érdekes lehet, hogy mely uralkodók tetteit érezte fontosnak külön alfejezetekbe kiemelni. Ha szigorúan a struktúra szempontjából közelítjük meg ezt a részt megállapítható, hogy két nagy kronologikus részre bontja az egész időszakot: az Árpád-házi királyok idejére és az őket követő ún. vegyesházi királyok idejére. Leszámítva a társadalmi gazdasági és kulturális aspektusokat magába foglaló két fejezetet, a többi fejezet

egy-egy király uralkodásának időszakát tárgyalja, az uralkodók mellett még Hunyadi János kap külön fejezetet. Végig követi ugyan az egész eseménysort, azonban több, a szerző által jelentősebbnek gondolt király uralkodásának eseményeit részletezi: az Árpád-házi királyok közül I. András, Szent László, Könyves Kálmán. II. András, IV. Béla, a vegyes-háziak közül pedig Károly Róbert, Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond, Mátyás király, II. Ulászló és II. Lajos. Ha ki kellene emelnem Váradi Éva munkájából egy gondolatot – túl azon, hogy nagyjából hiba nélkül oldotta meg a kronologikus bemutatás kihívásait – a végső gondolat az, hogy a Magyar Királyság Európának integráns része volt, politikai, gazdasági és kulturális szempontból is. A megállapítás banálisnak tűnhet, de ha figyelembe vesszük, hogy a könyv elsősorban olyanokhoz szól, akik ezen keresztül próbálják megismerni a magyar történelmet, már nagyon is helyénvalónak látszik.

A három részre szakadt Magyarország történetének ismertetése a szerzőgárda egyetlen román nemzetiségű tagjára, *Ciprian Radra* hárult. Ennek a résznek az esetében a hármas tagoltság érdekes, és az, hogy a három országrész története egymáshoz viszonyítva mekkora felbontást kap. Igazolódik az a mondás, hogy minden szentnek maga felé hajlik a keze, az Erdélyi Fejedelemség történetét a szerző ismertette, jóval nagyobb arányban, mint a másik két országrészt együttevén. A kronologikus bemutatás tiszta, közérthető, és a szerző – azzal együtt vagy annak ellenére, hogy román – nem tárgyalja túl a román elem szerepét, pedig megtehetette volna. Vitéz Mihály erdélyi hadjárata is éppen csak megemlíti. Ami, lássuk be, nem kis dolog, hiszen a szubjektivitás elvihette volna a szerzőt az „Erdély története román szemmel” irány felé, oly módon, hogy a Fejedelemség történetének román szempontból történő megközelítéséhez szülessen még egy írás. Sikerült azonban hű maradni ahhoz az elvhez, hogy „magyarokról – románoknak”, és ezzel csak nyert a kötet.

A Habsburg-dinasztia alatt egységes Magyarország történetének fejezetét *Pócsai Sándor* írta meg, ebben a részben is a fő érdekesség a kronologikus szempontból vett fejezetekre tagolás. Viszonylag egyszerű módon jól elkülöníthető időszakokra osztja be ezt a részt: Rákóczi Ferenc szabadságharcával kezdi és az első világháború kitörésének évével zárja, a dualizmus fő jellemzőinek leírásával. Az ezt követő fejezet – Magyarország története 1914-2013 – *Wellmann László* munkája, ez a fejezet az összes közül a legtömörebb, legvázlatosabb, és egyúttal az, amelyik leginkább használ nyugati forrásokat is. Mivel a szerző jó ismerője a szocializmus évtizedei román-magyar kapcsolatainak, külön kiemelendő, mennyire jól sikerült a Kádárkorról szóló rész. A kötetet *Szabó Csaba* összefoglaló jellegű hozzájárulása

zárja, mely a trianoni utódállamok magyar kisebbségeiről, a magyar diaszpóráról – külön fejezetben az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarokról – és a finnugor kongresszusokról szól.

Ahhoz, hogy megállapíthassuk, miben és miért lehet hasznos e könyv, először azt kell leírunk, hogy mit nem tett meg. Újat valószínűleg a magyar történelmet jól ismerő szakembereknek nem mond, azok számára, akik vázlatosan ismerik, vagy nem biztosak tudásukban, jó olvasmány lehet, mert sok mindent tisztáz. Hosszasan lehetne sorolni mindazokat a fontos eseményeket, melyek kimaradtak a könyv esszészerű fejezeteiből, mint például a huszadik századi Magyarország történetét bemutató fejezetből a tanácsköztársaság sikeres felvidéki hadjáratát, vagy Gömbös Gyula miniszterelnökségét. Ugyanakkor szem előtt kell tartanunk azt is, hogy elsősorban nem a magyar szakmának íródott, hanem a román embereknek, főleg a szélesebb olvasóközönségnek. Nem csoda, hogy az első példányokat nagyon hamar elkapkodták, két hét alatt fogyott ki a készlet, egymást érték a könyvbejelentők, és a szerzőgárdát meghívták bemutatót tartani a kisinyovi egyetemre is. Ezek viszont a kezdeti sikerek, melyeket tudomásom szerint nem követett még eddig folytatás. Ennek tükrében lehet, a jövőre tekintettel, amennyiben a projektnek lesz folytatása, érdemes lenne a román–magyar történelmi kapcsolatok és interferenciák szervezését rendszeresíteni, mert az emberi szubjektivitás jellemzője, hogy szívesebben olvas bármely olyan témáról, melyről úgy érzi, hogy a saját közösségének akár csak érintőlegesen is köze lehet. Ilyen részletek lehetnének például Oláh Miklós érsek szerepe a magyar művelődéstörténetben, vagy Eftimie Murgu szerepe az 1848-49-es szabadságharcban. Ugyanis, mint sok más, ezek az epizódok sem szerepelnek a kötetben.

Egy nagy kérdés és egy nagy lehetőség merül fel a kezdeményezés kapcsán, melyet ez a kötet jelez. Kérdés az, hogy mennyire jutott el a kötet mondanivalója a célközönséghez, a román átlagemberekhez és a román közvéleményhez. Valószínűleg csak nagyon kis mértékben, egyrészt a korlátozott terjesztési- és reklámozási lehetőségek miatt, másrészt valószínűleg a célközönségnek is megvannak az olvasmányok terén a maga korlátai. Össze sem lehet hasonlítani sem a szakmai eredményt, sem pedig a piaci sikert mondjuk a *Köpeczi Béla* által szerkesztett három kötetes *Erdély történetével*¹, vagy akár *Paul Lendvai* szintézisével. Amennyiben gyakorlati

1 A nyolcvanas években megjelent Erdély történetét Ceausescu akkori Romániájában nagy haraggal és ellenérzéssel fogadták, és rengeteg kritika érte. Ugyanakkor nem mondunk sok újat azzal, hogy a kritikák nagy része érzelmi, nacionalista alapon történt. Mivel pedig a negatív reklám is reklám, manapság magára valamit is adó román Erdély-történész nem engedni meg magának, hogy ne ismerje a Köpeczi-féle *Erdély történetét*.

hasznot kell találni a könyvnek, azt mondanám, hogy első osztályú magyarság-történeti tankönyv lehet román anyanyelvű középiskolások számára, és elfér akár egy egyetemi bibliográfiában is, ugyanakkor csak erre a kötetre túlzás lenne egy teljes magyarságtörténeti-bibliográfiát építeni. Tény az, hogy nagyon sok minden kimaradt, ami beleférhetett volna egy ilyen jelle-gű szintézisbe. Ugyanakkor magában a kezdeményezésben, jobban mondva ennek folytatásában nagy lehetőségek rejlenek. Amennyiben elkészül majd egy kibővített, átdolgozott kiadás, a szerzők is biztosan számos új kezdemé-nyezés felé nyitnak majd. Érdemes lenne az ötletben rejlő lehetőségeket még jobban kiaknázni, a jövőben a témában terjedelmesebb kötetet szerkeszteni, több más szerzőt is bevonni. Ez viszont egyelőre csak feltételes mód, és a jövőben derül majd ki, hogy ez a kezdeményezés folytatódni fog-e, vagy ennyiben marad.

Ferenc Páll-Szabó (coordonator), Sándor Pócsai, Ciprian Rad, Éva-Andrea Váradi, László Wellmann, *O istorie a maghiarilor* (A magyarok történetéről). Editura Világhírnév, Cluj-Napoca, 2014. 172 o.

Lakatos Artur

MŰVELŐDÉS- ÉS ESZMETÖRTÉNET

Szellemtörténet és hanyatlás

Az itt ismertetendő tanulmány írójának a 2013. május 15–17-én megrendezett *Perspectives in European History and Historiography* című konferencián elhangzott előadását olvashatjuk, amely az *European Review of History* 2015-ös első számában jelent meg szerkesztett formában.

Úgy gondolom, hogy *Erős Vilmos* munkásságát a historiográfia világán belül nem kell részletességekbe menően ismertetnem, hiszen egyfelől a *Székfű Gyula*, *Mályusz Elemér* és *Szabó István* történetírói tevékenységét feldolgozó irodalomból, másrészt a XIX–XX. századi történetírást elemző tanulmányaiból ismerhetjük a nevét, amelyek közül az utóbbi aligha megkerülhető egy naprakész kutató számára. A szerző az elmúlt év folyamán egy átfogó kötetben dolgozott, amely ismertetésem megjelenése előtt már megjelent.

A tárgyalt munka két blokkból áll. Az elsőben Székfű Gyula, a népiek és a marxizmus szemszögéből ismerhetjük meg a különböző hanyatláskonceptiókat, míg a másik a szellemtörténet általánosabb ismertetésére irányul. Székfű Gyula munkásságának egyik központi szereplőjeként értelmezi itt az író a hanyatlást, ami majd az 1930-as évektől számítva *Jacques Maritain* hatására erőteljesebbé válik. A *Három nemzedék* című könyvnek, amely rögtön az első világháború után jelent meg, egyik meghatározó kérdése ez a motívum. Sőt Székfű első komolyabb műve (*A száműzött Rákóczi*) oldalain is megtalálható, hiszen ahogy a könyvre reflektáló *Domanovszky Sándor* kifejtette: a téma nem a hatalma teljében lévő fejedelem, hanem a már-már szálnalmas módon a hatalma visszakaparintásán dolgozó hőst festi le, aki a cél érdekében nem riad vissza a kétes török, orosz, sőt kalóz segítségtől sem.

A *Hóman Bálinttal* közösen írt *Magyar Történet* a korábbi művek sok szempontból jobban kidolgozott változata. Ebben a magyarországi újkori történelmet két nemzeti jellem tevékenységként írta le. Egyik oldalról a katolikus Európa és Habsburg-orientált „*nagymagyarokat*” említi, akiket Nádasy Tamás, Pázmány Péter, Esterházy Miklós, Károlyi Sándor, Kazinczy Ferenc, Széchényi István, Deák Ferenc, Andrassy Gyula

személyében nevez meg. Közös bennük, hogy az olyan irracionális és üres jelszavak helyett, mint például a forradalom vagy a függetlenség, inkább békés és konzervatív, építő jellegű munkára törekedtek. A másik oldalt az általa „*kismagyarként*” címkézettek jelentik, akik a korábbiakkal szöges ellentétben protestánsok, török- illetve kelet-orientált nemzetiek (később rasszisták) voltak. Ide tartozik többek között Szapolyai János, Bocskai István, Bethlen Gábor, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Thaly Kálmán, akik a legtöbb esetben az alapot teljesen nélkülöző nemzeti függetlenségre áhítoztak, miközben elhanyagolták a komoly társadalmi problémákat.

Ehhez képest egy második pontban kapnak helyet a népiek. Először *Szabó Dezső* történelem-interpretációját ismerhetjük meg. Itt is megfigyelhető a magyarországi történelmet irányító egyfajta kettősség, ami legfőképpen a német, cseh és zsidó származású városi polgárság szembenállása a vidéki parasztsággal. Az előbbieket felelősek a negatívan ábrázolt kiegyezésért s végül Trianonért is, hiszen 1867-ben Deák kibékült a Habsburgokkal, ami aztán egy sor magyar érdekeket szolgáló cél elhagyását eredményezte. Ezekkel szemben a protestáns vidék volt az, amely a magyar hagyományokat őrizte és gondozta, ezért a társadalmi reformokban, paraszti demokráciában és a környező kelet-európai népekkel való összefogásban látta Szabó a megoldás kulcsát.

*Németh László*t lehet a szűkebben vett népiek soraiban utolsóként értelmezni. A tanulmányból kiténik, hogy Németh volt az, aki a nemzetközi irodalomban a leginkább elmélyedt, s noha nem volt professzionális történész, munkái mégis Dilthey, Ortega, Huxley, Pirandello és később Toynbee fényében értelmezendők, hiszen az egyébként orvos Németh jól ismerte a nemzetközi szakirodalmat. *Kisebbségben* című munkájában is megfigyelhető a jó és a rossz nemzeti jellem közötti sorsfordító küzdelem. A *mélymagyarok* (Csokonai, Berzsenyi, Kemény, Vajda, Ady, Móricz, Szabó) hajtották végre a legpozitívabb cselekedeteket, amelyek a protestáns demokrata népi kultúrát támogatták a *hígmagyarokkal* (Kazinczy, Jókai, Hatvany, Ignotus, Babits, Szekfű) szemben. A *hígmagyarok* vették át végül a politikai és intellektuális élet irányítását Magyarországon. Tevékenységük azonban nem volt effektív, s ahelyett hogy Kelet-Európára koncentráltak volna, inkább a nyugati sznobizmust importálták. Később, egy másik munkájában kifejti, hogy a nyugat elvesztette a kreatív erejét, illetve kiüresedtek a korábbi értékei, de Magyarországnak a keleti, szovjet mintát sem szabadna követni, hanem a környező országokkal való együttműködés keretén belül egy harmadik utat mutatni Európa számára.

Hasonlóan Némethhez, *Hajnal István* hanyatláskonceptiójára is kimutathatóan hatottak az európai történetírói trendek. A szellemtörténet keretein belül értelmezhető interpretációjában Hajnal összehasonlította a középkori és a modern állapotokat, és azt állapította meg, hogy a két korszak mintegy ellentette egymásnak. A modern kor társadalma az önzésen, az üzleten, a mennyiségen és a „racionálitáson alapszik” az elsősorban a minőségre, a kreativitásra és a szakszerűsége épülő középkorral szemben. Ez alatt a nyugat- és kelet-európai fejlődést is kritizálta: utóbbinak például a személyes motiváció szabadságának, illetve a jövőt megalapozó kreatív kezdeményezéseknek a hiányát rója fel. Hajnalnál is megjelenik a Némethhez hasonló harmadik utas lehetőség felvetése, ahol a közép-európai kis nemzetek összefogásával egy arany középútat lehetne találni az individuális és kollektív társadalmak között.

Szabó István zárja a sort a tanulmány e blokkjában, ő úgy írja le a magyarországi gazdaságot a Domanovszky-iskola *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* fogalmai segítségével, mint amely a XVI. századtól kezdve recesszív ívet ír le. E szerint Kelet-Európa eltérése a nyugati modelltől akkor vált kézzelfoghatóvá, amikor a földbirtokosok újra saját irányításuk alá vették a termelést, s ezzel megerősítették a feudális rendszert. Szabó István a második világháború után ezt az elméletet mélyítette el, a parasztság példáján keresztül ismerteti Magyarország helyzetét Európában. Eszerint a helyi parasztság sosem volt *holop*, – amely önmagában mutatja a keleti fejlődéssel való szembehelyezkedést –, s röviddel az 1514-es felkelést követően, ahogy végig a középkor folyamán is, javulhatott a helyzete, nem volt teljesen alávetve a földesúrnak. Erős Vilmos véleménye szerint ebben is egy harmadik utas elméletről beszélhetünk, amely rokonítható Németh László és *Bibó István* gondolataival, s ez hatott *Szűcs Jenőre* is.

A hanyatlás motívuma a marxisták interpretációjában is megjelenik, akik elsősorban a kapitalizmus összeomlásának lassú folyamatára alkalmazták ezt a fogalmat. *Lukács György*, Magyarország legismertebb marxista szellemtörténeti gondolkodója azonban ettől némileg eltérő elméletet fejtett ki a témával kapcsolatban a *Történelem és osztálytudat* című munkájában. A kapitalizmus elemzésével foglalkozik, s annak ellenére, hogy munkájában végig *A tőke* fogalmi keretein belül marad, sok szempontból többet mond annál. Marx és Lukács elméletében a kapitalizmus egyik legnagyobb problémája az a kettősség, amely a termelési és a kereskedelmi értéket jellemzi. Ez utóbbi leginkább a piac függvényében változik, emiatt a termelési ár gyakorlatilag eltűnik, aminek köszönhetően az emberi érték is odavész. Ezt a polgári filozófusok is felismerték, akiknek – Lukács szerint – gondolkodásmódja nem volt eléggé

tudományos, mivel olyan misztikus fogalmakra építkeztek, mint a kultúra és a civilizáció ellentéte. E szerint a törés minden kultúra esetében bekövetkezik, ami akkor fordul elő, amikor elveszti a kreativitását, majd a mechanikus és materialista racionalizmus kerül előtérbe, amely végül is elidegenedéshez vezet. Lukács szerint ez a misztikum a törések elkerülhetetlen voltát jelképezi, melyet az emberi kreativitás folyamataként kell leírni, ahol nem a „létezés” hanem a „valamivé való válás” a lényeges elem.

Ezeket a mintákon keresztül válik könnyebben értelmezhetővé a szellemtörténet, mint történetfilozófiai iskola. Véleményem szerint a munka központi eleméhez érkeztünk, hiszen a *Geistesgeschichte* interpretációiról meglehetősen keveset olvashatunk mind a magyar nyelvű, mind pedig külföldi irodalom oldalain. (Számos szerző foglalkozott a szellemtörténettel, például: *Isiah Berlin*, *Odo Marquard*, *Erich Rothacker*, *Eduard Spranger*, vagy *Lukács György* és *Mannheim Károly* – A szerk. megjegyzése.) Ennek talán egyik oka – ahogy már a tanulmány írója fejtegeti – hogy ez elsősorban közép- és kelet-európai történettudományi-módszertani paradigma volt.

Ismeretelméleti szempontból lényeges, hogy a szellemtörténet alapvető különbséget lát a természettudományos és a társadalomtudományos megismerés között. S ha még a különböző változatok között nagy is a különbség (lásd: *Windelband*, *Weber*, *Dilthey*), mind egyetértenek abban, hogy a természettudományok elsősorban az általánost és a törvényeket kutatják, illetve magyarázzák (*Erklärung*), a humán tudományok viszont ezzel szemben a motivációkat, a gondolatokat, a szándékot, a mögöttes tartalmat keresik, céljuk pedig a megértés (*Verstehen*). A két módszer közül a szellemtörténet természetesen az utóbbit tartja a történelem céljának.

A szellemtörténet egy másik jellemző eleme filozófiai (*Weltanschauungslehre*) természetű. A szellemtörténet szerint minden történeti időszaknak volt egy vezető ideológiája, melynek elemei megjelennek a vallásban, gazdaságban, társadalomban, technológiában, politikában, egyszóval az élet szinte minden területén. Ennek segítségével a történetírásban egyfajta léptékváltás következhetett be, hiszen ezen a vezető ideológián keresztül, elhagyva a kizárólagosan egyedi és kirívó eseteket, illetve személyek kutatását, elérhetővé válik a történelem totális vizsgálat.

A *Geistesgeschichte*-nek politikai filozófiai vonatkozásai is vannak, ennek a vonulatnak egyik kiemelkedő alakja *Friedrich Meinecke*, aki sok tekintetben felülvizsgálta *Ranke* külpolitikát előtérbe helyező elméletét (*Primat der Außenpolitik*). E szerint a nemzetközi helyzetet a hatalomért folyó küzdelem determinálja. A küzdelem célja az adott ország érdekeinek és pozícióinak megtartása a nemzetközi téren. Meinecke felfogásában a hatalom

és az etika ellentéte a legfontosabb mozgatórugó mindebben. E szerint a modern kor (XIX. század) világában a kettő között egyre nagyobb ez az ellentét, amelyet szerinte európai jelenségként kell kezelni, valamint kiemelni, hogy a hatalom önmagában nem negatív vagy pozitív, hanem annak birto-kosa ruházza fel ezekkel a tulajdonságokkal Meinecke interpretációjában.

A szellemtörténet fontos tárgya a kulturális körök (*cultural circles*) elméleteinek vizsgálata, a modern kultúra kritikája és a modern kor kulturális hanyatlása. Itt *Spengler, A nyugat alkonya (Der Untergang des Abendlandes)* című munkáját lehet kiemelni, amely világtörténeti áttekintést nyújt az olvasó számára. Ebben a történelem nem lineáris vagy teleologikus kereteken belül kap értelmet, hanem egymástól elszeparálódó, „vak” körökben, amelyek az organizmusokhoz hasonlóan különböző életszakaszokon mennek keresztül (gyerekkor, serdülő és fiatal felnőttkor, virágzó érettkor, mely alatt a legfontosabb dolgokat éri el, mindezt pedig a hanyatlás kora követi). A kulcsfogalom ebben az esetben is a kultúra és civilizáció közötti ellentmondás, aminek központi eleme az a folyamat, amelyben fokozatos racionalizáció figyelhető meg. A racionalizáció negatív jelenség, mert nem más, mint a haladásba vetett hit, a túlzott optimizmus és az emberi lét tragédiájának aspektusait ignoráló magatartás.

Arnold Toynbee már sokkal optimistább volt, mint *Spengler*. Az európai civilizáció bukása szerinte igenis elkerülhető, amennyiben értékeit egy világcivilizációban mentik meg. Hasonlóképpen gondolkodik *Ortega* is, aki szerint a tömegkultúrára alapozó totalitárius rendszerekkel szembe kell néznie Európának. Véleménye szerint egy történelmi tapasztalatokkal felvértezett elit irányítása alatt álló egyfajta „Európai Unió” intézménye az egyetlen lehetséges módja annak, hogy elkerüljük a nacionalizmusok között zajló és katasztrofális következményekkel járó összecsapást.

A szellemtörténetnek az egyén felfogásáról is közvetít üzenetet a keresztény perszonalizmuson (*Christian personalism*) keresztül, amely szerint a modern kor legveszélyesebb képződménye a személyiségét elvesztő egyén, aki kizárólag magának él, öncélú (*individuum*). A személy (*personne*) kialakulása lenne az előremutató, mely valahol a két szélsőség az individualista és a kommunitarista felfogás között helyezhető el.

Erős Vilmos a szellemtörténet fajtáját kultúrtörténetként, később intellektuális történelemként határozza meg, amelyet az 1970–80-as években előretört *Új Kultúrtörténet* szorított háttérbe. A kettő közötti különbséget a szerző az utóbbinak az antropológiával való kooperálásában látja, így vizsgálódásai az elit (a társadalom felsőbb rétegei a szellemtörténet kiemelt témája voltak) helyett a népre, az alsóbb társadalmi csoportokra irányulnak.

Kiemelendő, mintegy utolsó pontként, hogy Erős Vilmos szerint a magyarországi hanyatlás-irodalom semmiféleképpen nem értelmezhető az első világháború, a vesztes országok (vagy Magyarország esetében Trianon) szellemi örökségének, hiszen az, ahogyan például Szekfű esetében bemutatta, már korábban is jelen volt, sőt a nyertes országok esetében is megfigyelhető jelenség. Sokkal inkább egy tágabb értelemben vett, illetve más típusú kontextust kínál fel az olvasó számára. Véleménye szerint a két világháború közötti időszak kulturális téren, és főleg a történetírás területén egyfajta aranykorként értelmezendő (főleg ha az 1948 utáni marxista *Gleichschaltung* a viszonyítási alap). Ezt az is bizonyítja, hogy a magyarországi történetírás, irodalom sok tekintetben lépést tartott a nyugati trendekkel, mindez pedig értelmezési keretet ad az egyes hanyatlástörténettel foglalkozó munkáknak.

Erős Vilmos: In the lure of Geistesgeschichte : the theme of decline in Hungarian historiography and historical thinking in the first half of the twentieth century (A szellemtörténet varázsában: a hanyatlás gondolata a magyar historiográfiában és a történeti gondolkodásban a XX. század első felében). *European Review of History*, 2015/1. 1–22. o.

Káli Róbert

Antemurale christianitatis – monográfia Kelet-Közép-Európa történelmi toposzáról

A nagy hagyományú *Historische Studien* 508. köteteként jelent meg *Paul Srodecki* monográfiája, amely a giesseni Justus-Liebig-Universität Filozófiai Fakultásán 2013-ban megvédett doktori disszertáció átdolgozott változata. Az impozáns méretű (több mint félezer lapnyi) értekezés a kora új-kori Kelet-Közép-Európa egyik legtöbbit emlegetett politikai toposzának történeti útját kíséri figyelemmel, ennek keletkezését, recepcióját és elterjedését egyaránt részletesen vizsgálja. A téma korszakokat és kultúrákat átfogó, komparatív szemléletű áttekintéséhez a szerzőnek különféle írásos források, diplomáciai iratok és retorikus-irodalmi szövegek tetemes mennyiségét kellett tanulmányoznia. A primér forrásokon kívül a témára vonatkozó szakirodalom ugyancsak rendkívül gazdag: a kötet irodalomjegyzéke (*Literaturverzeichnis*) több mint száz lap terjedelmű (407–518). Ez akkor érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az oszmán-török expanzió által érintett népek – lengyelek, magyarok, szerbek, horvátok, csehek, osztrákok, velenceiek – mindegyikének politikai diskurzusában szerepet kapott valamilyen formában a kereszténység védelmét kifejező, önértelmező–önigazoló, metaforikus szövegegység (*antemurale, propugnaculum, scutum, clypeus christianitatis*). A régió valamennyi vizsgált állama igyekezett önmagát az európai keresztény kultúra védelmezőjének feltüntetni, s a Félhold elleni küzdelemben a saját kitüntetett részvételét reprezentáló szövegeket létrehozni és propagálni.

A kötet külső bortóján egy XVII. századi rézmetszet szemlélteti a vizsgált történelmi helyzetet: az ismeretlen mester a megerősített bástyafalak védvonalá mögött örökös magyar királynak és kíséretének fegyveres alakjait ábrázolja, mint a kereszténység védelmezőit. A háttérben a római Angyalvár jelképezi a katonai küzdelem konfesszionális beágyazottságát (a kép jól ismert a magyar szakirodalomban, eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában található, 58.3705 számon). A kitűnő

érzéssel választott címlapkép vizuálisan is megjeleníti azokat a védműveket, amelyek a toposz kialakulását ösztönözték.

A tekintélyes terjedelmű monográfia tíz fejezetre tagolva kíséri végig a toposz történetét. Némileg meglepő módon a bevezetésben a szerző az Európai Unió jelenlegi helyzetéből kiindulva veti fel a kontinens belső határainak kérdését. Meddig terjed valójában Európa, ill. annak kulturális egysége? Talán a lengyel–orosz határig, miként egyesek vélik? Vagy talán a keleti Kárpátok is egy ilyen választóvonalat jelentene? Az egykori oszmán terjeszkedés határvonalának mindmáig lenne valamiféle hatása? Az egykori keleti hódítást feltartóztató népek és országok érdemelnek-e valamilyen elismerést a megvédett – és ezáltal fejlődési előnyhöz jutó – Nyugat részéről? Az évszázados oszmán uralom által kivézetetett és fejlődésükben visszavetett keleti államok részéről lehet-e identitásképző faktor a mindmáig hangoztatott „védőbástya-retorika” (Bollwerksrhetorik)? Alighanem igaza van a szerzőnek abban, hogy az ilyen aktuális kérdésekre is csak akkor adhat autentikus válaszokat a modern európai közösség, ha a jelenleg alakulóban lévő köztudat számára részleteiben ismertté válik a múlt a maga komplexitásában, ehhez pedig mással nem pótolható támpontokat tud adni a katonai, politikai és kulturális határvonalak, védőfalak időbeli változásainak, valamint az ezekhez kapcsolódó eszmetörténeti mozgásoknak az árnyalt elemzése.

A kérdések megfogalmazását, a kutatási helyzet felmérését és a metodikai alapvetést követően a második fejezet a fogalom értelmezését tekinti céljának, eszmei gyökereit vizsgálja. A szótörténeti részben a szerző a két kulcsfogalom (*antemurale* és *propugnaculum*) legkorábbi előfordulásait, bibliai és ókeresztény kori szóhasználatát tekinti végig. Sok példával illusztrálja, hogy a korai középkorban az európai kereszténység az Ázsiából érkező harcias népekkel szemben használta a kifejezések egyes változatait, amelyek azután az európai keresztény identitástudat alakítóivá lettek. Azt viszont már itt megállapítja, hogy a muszlim hódítással szemben, a Konstantinápoly eleste (1453) utáni szisztematikus török expanzióval szemben először Enea Silvio Piccolomini használta és terjesztette az *antemurale* metaforáját, ő kapcsolta szorosabban össze a kereszténység és az európai kultúra képzetét. Ehhez érdemes megjegyeznünk, hogy míg németül van a latin szónak megfelelője (*Vormauer*), a régi magyar nyelvben csak körülírták, Pápai-Páriz szótára szerint: „kőfal előtt lévő erősség”. Viszont a végvári láncolatáról ismert Magyarországon érthető módon a *propugnaculum* magyar megfelelője vált általánossá (védőbástya), noha pl. Balassi a *scutum* (avagy *clypeus*) megfelelőjét (pajzs) iktatta versébe.

A harmadik fejezet elején a szerző a Német Lovagrendet (Deutscher Orden) jelöli meg mint a fogalom használatának úttörőjét. A Templomosok Rendje a keresztes háborúk idején magát az eklézsia védőernyőjének (*schirm der ecclesien*) tekintette, valamint a balti pogányok elleni harcokban is a kereszténység oltalmazóinak szerepében tüntette fel magát. S ezt a pápa is honorálta, mivel a XIII. század közepén a tatár betörések ellen a hit bajnokaként definiálta őket, mint „christianitatis atlete et catholice fidei precipui defensores” (67. o.). Az Árpád-kori Magyarországon a fogalomhasználat „előőrsét” (*avant-post-Selbstbild*) véli felfedezni a szerző. Utal többek között IV. Béla segélykérő leveleire, amelyekben IV. Konrád király, illetve a pápa segítségét kéri a betörő mongol-tatár hadak ellen, mivel Magyarország „porta christianitatis”, amely a Nyugatot védi (91. o.). Elismerésre méltóan sok adatot tud felsorakoztatni a szerző a középkori oklevelekből a hitvédő argumentumok használatára, ezek hol a pogányok, hol pedig a különféle eretnekek, skizmatikusok elleni küzdelmekről szóltak, s az egesz dinasztiaik önképének kialakítását is szolgálták.

A negyedik fejezet az antemurale-toposz felbukkanását követi nyomon a Német Lovagrend és a Lengyel Királyság között kitört háborúban. Mint ismeretes, a szembenálló felek között végül Luxemburgi Zsigmond magyar király közvetítése nyomán született meg a béke 1412-ben. Ezt követően a konstanzi zsinaton 1417-ben a hitvédelem indokával került sor különféle privilégiumok követelésére a lovagrend részéről, ekkor a hitvédelmi érvek jogi követelésekkel párosultak (117. o.). Ehhez hozzátehetjük, hogy a magyar kutatás jelenlegi állása szerint a védőbástya–védőpajzs motívum kifejezetten Magyarországra vonatkozó legkorábbi említése is ekkorra datálható, mégpedig Zsigmondnak a bíborosi testületől kierőszakolt bullájában tűnik fel. Ebben – miként *Solymosi László* hangsúlyozta – „tekintettel arra, hogy Magyarország a török ellenében a kereszténység védőbástyája és pajzsa (*propugnaculum et clipeus Christianitatis*) – a bíborosok megígérték, gondoskodni fognak arról, hogy a megválasztandó pápa és utódai mindenkor olyanokat helyezzenek az érseki és püspöki egyházak, valamint a monostorok élére, akiknek érdekében a magyar királyok kérvényt (*supplicatio*) nyújtottak be” (*Solymosi László, Mátyás király és a magyarországi főpapok* = Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára, szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László, Debrecen, 2010, 63–64. Angol változata: *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*, Eds. Attila Bárány – Attila Györkös, Debrecen, 2009, 286). Más kérdés, hogy a bíborosok által aláírt bulla – mely szerint a pápa a jövőben az egyházi beneficiumok magyar királyi adományozását jóváhagyja – a későbbiekben számos vitára adott alkalmat. Ettől függetlenül a magyar

uralkodók főkegyúri jogok gyakorlásakor a védőbástya motívumot a következő évszázadokban hathatós érvként alkalmazták, s a humanista udvari retorika – amelyről Srodecki monográfiájának ötödik fejezete bőven értekezik – számos változatban, több műfajban propagálta.

A monográfiájának magyar szempontból legfontosabb fejezete a Hunyadi-korról szól, a XV. század második felének védőbástya-retorikáját veszi górcső alá. (6. fejezet, 163–217). Részletesen bemutatja a szerző Hunyadi János életútját, nándorféhegyi győzelmének európai visszhangját, amelynek eredményeként a pápai udvar is *athleta Christi*-ként tekintett rá, Magyarország pedig ekkor vált egyértelműen a nyugat-európai kereszténység első számú védelmezőjévé. Mátyás király hadjáratai csak tovább erősítették ezt a képzetet. Paul Srodecki széles körű szakirodalmi ismeretek és tekintélyes adatbázis alapján mutatja be azt a folyamatot, amelynek során a magyar uralkodó hajlékony diplomáciával csúsztotta át az oszmánellenes retorikát az eretnekellenes fellépésre, ekképpen módosítva az argumentációt: *defensio fidei contra hereticos*. Ez a szólam már felhasználható-kiaknázható lett a csehországi huszitaellenes hadjárat során, amely végül is a katonai hódítást, a cseh trón megszerzését, a dinasztia hatalmának kiterjesztését kívánta szolgálni. Korviniánus uralmi legitimitációról beszél a szerző, mivel szerinte ennek kereteibe illesztette a toposzt a humanista udvari történetírás, elsősorban természetesen Ransanus és Bonfini. Ugyanezt a heroizáló tendenciát képviselte a lengyel királyságban Filippo „Callimachus” Buonaccorsi, aki a Schytia-mítosz mellé állította párhuzamként a lengyelek Sarmatia-konstrukcióját.

Önálló alfejezet tárgyalja Mátyásnak az 1470-es évek végétől kieleződő ellentétét a pápasággal. IV. Sixtus ugyanis sokallotta az északi irányba vezetett hadjáratokat (Szilézia, Csehország), hibáztatta a III. Frigyes elleni hadakozásokat, a békekötések elmaradását, s arra is figyelmeztette Mátyást, hogy a pápai pénzsegélyek csakis a törökellenes küzdelmekre használhatók fel. Ennek a diplomáciai-politikai helyzetnek az ismertetése adja a háttérét az antemurale-toposz változásainak, minthogy kérdésessé válik a fennen hirdetett védőbástyaképzet őszintesége. „Dicső szándék vagy tisztán csak retorika?” – veti fel a kérdést a szerző az igen tartalmas fejezet végén. Szavak és tettek ellentétét vélte látni a pápai udvar a magyar király politikájában, ezt sok idézettel dokumentálja a kötet. Noha az itt felsorolt események a szakirodalomban ismertek, azonban a szerző nézőpontja újdonságnak számít, mert a toposztörténet szemszögéből elvégzett fejtegetések és megfigyelések olyan összefüggésekre irányítják a figyelmet, amelyek ezidáig háttérben maradtak.

A hetedik egység a Jagelló-dinasztia fénykorának toposzhasználatát kíséri figyelemmel, itt főként a lengyel uralkodók (II. Ulászló, IV. Kázmér) külpolitikájában, diplomáciai irataiban, nyelvhasználatában alkalmazott motívumformák felsorakoztatása és összefüggő narrációba rendezése adja az értekezés értékét.

A nyolcadik fejezet a toposz XVI–XVII. századi továbbélésével foglalkozik. Ebben az időszakban már új kommunikációs közegben, a könyvnyomtatás révén terjednek tovább különböző változatai. Egyrészt továbbra is a humanista műveltségű értelmiség, a *res publica litteraria* a formula továbbélője, másrészt a reformációval megjelenik a konfesszionális szempont, s az ennek jegyében újraértelmezett történetteleológia építi be saját eszmerendszerébe a kereszténység oltalmazásának retorikáját. A szerző itt bőségesen idéz a lengyel irodalmi alkotásokból, de a magyar kutatásokat is jól ismeri, főként a németül megjelent szaktanulmányokat és műfordításokat használta fel. Idézi Balassi, Magyar István, Pázmány és Zrínyi Miklós sorait. Utóbbtól a *Török áfium ellen való orvosság* érveit citálja, ami indokolt. A *Szigeti veszedelem* című eposzról azonban csak mint a horvát nacionalizmus által kisajátított műről esik szó (353. lap), holott annak toposzrendszere a teljes magyar történelem értelmezését adja.

A kilencedik fejezet vizsgálatai már az újkorba vezetnek. Előbb a romantika korának és a modern nemzetté válás időszakának történelemértelmező szövegeiben mutatja ki a szerző a középkortól öröklött allegorikus eszmetörténeti toposzok jelenlétét. A XX. században aktuális politikai eszmefuttatásokban is felbukkant a „keleti veszedelemtől” történő oltalmazás argumentuma, többek között az Anschluss idején az osztrák nacionalista beszédmódban hivatkoztak Bécs ilyen szerepére és érdemére. A történelem fintora, hogy a DDR fennállása alatt a „fal” (Mauer) nem csupán metaforikusan, hanem materiálisan is épp az ellenkező funkciót, az imperialista hatás megakadályozását volt hivatva szolgálni.

Zárásképpen a szerző arra a megállapításra jut, hogy a kelet-közép-európai országok közül elsősorban a lengyel és a magyar közvéleményben, történetiszemléletben és önértelmezésben jutott vezető szerephez az *antemurale*, illetve *propugnaculum* eszmei konstrukciója, s a hozzájuk kapcsolódó egyéb toposzokkal (flagellum Dei, fertilitas Pannoniae, Querela Hungariae stb.) együtt a nemzeti tudat jelentékeny alakító faktorává vált, identitásképző elemévé lett az évszázadok során. Olyan tényezővé, amely mind a mai napig érzeteti hatását mindkét nép történelemértelmezésében, politikai nyelvhasználatában, közgondolkodásában egyaránt. Emellett a délszláv népek és Albánia múltjában is jelentékeny a toposz szerepe, a heroikus el-

lenállás itt is váltott ki irodalmi feldolgozásokat, noha mint ismeretes, a Balkán nem volt képes feltartóztatni az oszmán expanziót, így inkább csak az áldozat szerepét hangoztathatta.

Az adatgazdag, új szempontokat érvényesítő fejtegetéseket minden igényt kielégítő tudományos apparátus egészíti ki. Egy térkép mutatja be az érintett országok (az ún. „Bollwerksländer”) helyzetét az 1515-ös évben, valamint 14 korabeli metszet illusztrálja az elmondottakat. Rövidítésjegyzék, névmutató, a források és a szakirodalom bibliográfiája teszi a monográfiát jól használható kézikönyvvé, nagy segítséget nyújtva ezáltal a téma jövődöbeli kutatóinak. Paul Srodecki elmélyült elemzésekben gazdag munkája az allegorikus–metaforikus történelemértelmezések vizsgálatában megkerülhetetlen alaplú lett, eredményeit a rokntudományok (politológia, társadalomlélektan, irodalom- és művelődéstörténet) is messzemenően hasznosíthatják.

Paul Srodecki: Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit (A kelet-közép-európai védőbástyaretorika a középkor és kora újkor határán), Husum, Matthiesen Verlag, 2015. 532 o. (Historische Studien, Bd. 208.).

Bitskey István

Arisztokraták Magyarországon és Európában

Ismét szép és tartalmas tanulmánykötetet adott ki a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában címmel. A kötet a *Speculum Historiae* Debreceniense 18. darabja, a sorozat szerkesztője *Papp Klára*, az intézet igazgatója. A kiadványt *Bárány Attila*, *Orosz István*, *Papp Klára* és *Vinkler Bálint* szerkesztették. A mű az Eperjesi Egyetemen 2013 szeptemberében és a Debreceni Egyetemen 2014 októberében tartott konferenciák anyagait (28 magyar nyelvű tanulmány), továbbá az idegen nyelvű szekció előadásait (13 angol, francia, német nyelvű tanulmány) tartalmazza. A szerkesztők célja az volt, hogy bizonyítsák, Magyarország nem távolról, kívülállóként szemlélte az európai politikát, hanem erős kapcsolatok fűzték a közép- és újkori Nyugat-Európához. A tanulmányok az e kapcsolatokban jelentős szerepet játszó arisztokrácia sokféleségét, különféle tevékenységeit mutatják be.

Jean-Luc Fray, a franciaországi Clermont-Ferrant egyetemének professzora tanulmányában Bourbon hercegeinek középkor végi művészpártoló tevékenységét vizsgálta. Miután bemutatta a hercegi család dinasztikus kapcsolatait a királyi házzal, kitért arra, hogy a familia Közép-Franciaországban egyfajta „Bourbon-államot” hozott létre a monarchián belül, amely tulajdonképpen 1523-ig (a birtokok erőszakos elkobzásáig) az utolsó olyan területi hatalom volt, amelyet a százéves háború után még nem sikerült királyi ellenőrzés alá vonni.

A Bourbonok nem voltak olyan gazdagok és politikai értelemben fontos szerepet játszó személyiségek, mint például a burgundi vagy Anjou-hercegek. Székhelyük – Moulins – ma már csak jelentéktelennek tűnő kisváros. Mindezek ellenére a középkor és a reneszánsz határán maguk is izgalmas kulturális élettel teli centrumot hoztak létre. Politikai és intellektuális kapcsolataik révén számos olyan művészt (pl. Jean Hey, a sokáig ismeretlen „Moulins-i mester”, Hugo van der Goes, Colijn de Coter, Benedetto Ghirlandaio) vonzottak udvarukba, akik az északi későgótika, vagy a firenzei reneszánsz újításainak megfelelő műveket hoztak létre ebben a közép-francia

kisvárosban. A hercegek mecénatúráját követték a fejedelmi tisztviselők, vagy a városi polgárság gazdagabb rétegeinek képviselői is, akik megrendeléseikkel szintén hozzájárultak a korszak modern művészeti stílusainak regionális elterjesztéséhez.

Klaus van Eickels egyetemi tanár (Otto-Friedrich Egyetem, Bamberg) a késő középkori lovagrendekről, elsősorban a Német Lovagrendről szólva megállapítja, hogy fontos szerepük volt a nemesi státus fenntartásában. Szerte Európában tartottak fenn rendházakat, ezekben adományokat szedtek be a környékbeli nemességtől.

A lovagok közé tartozás anyagi előnyt és megbecsülést jelentett. A lovagrendekbe a városi patrícius családok fiai is bekerülhettek, de az egyház igazolást követelt a nemesi származásról, és ezzel elkülönítette a két társadalmi réteget egymástól. A nemes lovagok fehér köpenyt, a nem nemes testvérek szürke köpenyt viseltek. A harmadik csoportba a papok tartoztak. Az 1340-es statútum értelmében fehér palástot csak az kaphatott, „aki megfelelő származású” volt. Később már négy nemes őst kellett felmutatni, majd nyolcat, 1671-től pedig már 16 nemes őst kellett fogadtak be a fehér köpenyes lovagok közé jelentkezőket.

Roman Czaja tanulmánya a késő középkori Hanza-városok patriciátusával foglalkozik. A toruńi (Lengyelország) egyetem középkorkutató professzora a XIV–XVI. század közötti Hanza-városok, többek között Lübeck, Wismar, Toruń (Thorn), Danzig, Riga, Reval stb. társadalmi mobilitását vizsgálta elsősorban statisztikai módszerekkel, különös tekintettel a városi tanácsok szociális összetételére és a tanácsosok családi hátterére. A statisztikai elemzésen túlmenően nem csupán a társadalomtörténeti, hanem intézmény-, illetve kultúrtörténeti következtetések levonására is vállalkozott a lengyel szerző. Megállapításai szerint a társadalmi mobilitás a vizsgált korszak Hanza-városaiban más és más módon jelent meg a városi magisztrátusokban, nehéz egységes képet felvázolni. Többek között ilyen különbség mutatható ki abban, hogy míg például Lübeckben a patrícius családok (sőt akár még nemzetségek is) jelentősebb szerepet játszottak a városi tanácsban, ahol ezeket a familiáris-nemzetségi érdekeket is könnyebben mozdíthatták előre, addig a Német Lovagrend államának Hanza-városaiban (mint pl. Danzig, Kulm, vagy Elbing) a kereskedőszövetségek és -céhek töltötték be jelentősebb szerepet a város politikai vezetésében.

Pósán László a késő középkori Litván Nagyfejedelemség lovagi kultúráját mutatja be tanulmányában. A Német Lovagrend és Litvánia középkori kapcsolatában a térítőtevékenységen túl (amely a XIV. század végétől egészen a XV. század végéig tartott) fontos szerepet játszott a kultúráközvetítés

is, amelynek egyik eleme volt a litván nemesség körében a nyugat-európai lovagi kultúra átvétele és adaptálása a kulturális asszimiláció részeként. Pósan László számos példát sorakoztat fel tanulmányában a fegyverzet, a harcmódor, vagy a lovagi szokások, így például a párbaj, illetve a különböző ceremóniák átvételére, vagy a litván nemesség megjelenésére az európai lovagrendekben (erre példa a nagyfejedelem Vytautas 1429. évi felvétele a Zsigmond király által alapított Sárkány-rendbe). Ez a fajta kulturális „import”, már ami a lovagi kultúrát illeti, két irányból érkezett a Litván Nagyfejedelemségbe: egyrészt a keresztény fogságba került, és még a XV. század első évtizedeiben is döntő részben pogány litván nemesek megfigyeléséből, valamint a megtérítésükre irányuló keresztény hadjáratokban résztvevő lovagoktól, másrészt a XIV–XV. század fordulójától, a keresztény hitre térés körüli időszakban egyre aktívabb diplomáciai érintkezésekből.

Novák Ádám doktorandusz (Debreceni Egyetem) a XV. századi magyar arisztokrácia pecséthasználatát tanulmányozta. Bár értékes előzményekre, *Kumorovitz Bernát, Szentpétery Imre, Érszegi Géza, Solymosi László és Bertényi Iván és Takács Imre* gyűjtéseire és tanulmányaira támaszkodhatott, azonban még így sem teljes a kép a korszak pecsétjeiről. Novák Perényi János tárnokmester levelezését és pecséthasználatát kutatta, az 1439 és 1457 között kelt sokpecsétetes okleveleket gyűjtötte össze. Időhatáruul 1457-et választotta, mert ezután Mátyás király új szabályokat léptetett életbe az oklevélkiadásban. A szerző 65 oklevélről készített elemző leírást, ezzel számos helyen ki tudta egészíteni *Engel Pál* Magyarországi világi archontológiájának adatait. Az oklevelek lelőhelyei szlovákiai, magyar, román és lengyel egyházi és világi archívumok.

A pecséthasználatból látszik, hogy az arisztokrácia az uralkodót utánozta. Vörös viaszt csak gróf, például Hunyadi János használhatott. A családok ágai címerük kis változtatásával különböztették meg magukat egymástól. Hunyadi más pecsétet használt erdélyi vajdaként, kormányzóként és főkapitányként. A pecsét a hatalom kifejezője volt. Perényi számos tisztségét, kitüntetését rávésette a sírkövére. A szerző közli Perényi pecsétjeinek fényképeit is.

Bárány Attila egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) azt kutatta, milyen hatással volt a középkorban a nyugat-európai arisztokrácia a magyar nobilitásokra, s ez hogyan fejeződik ki a jelvény-, címer-, libéria-, embléma- és pecséthasználatban. Perényi János tárnokmester tőketerebesi sírkövén a Lancaster-dinasztia S betűkből összeállított láncát, stólóján pedig az aragóniai Kannarend jelvényeit láthatjuk. Szoros kapcsolat volt tehát a nyugati és a magyar főurak között. Valóban, 1416-ban V. Henrik angol király a Valois-ellenes angol-magyar szövetség jegyében a Térdszalagrend lovagjává

avatta Zsigmond magyar és római királyt, és megajándékozta a Lancasterek SS-láncával is, amelyet soha máskor nem adtak külföldi uralkodónak. Az S a szuverenitás szimbóluma volt. Valószínű, hogy V. Henriket viszonzásul a magyar király a Sárkányrend lovagjává avatta. Az SS-láncot VII. és VIII. Henrik is viselte. A láncsal a Zsigmond kíséretében Angliába látogató Perényi Jánost is kitüntették. Feltehetőleg a Luxemburgi–Lancaster szövetség előkészítéséért kaphatta, de szerepe volt az egyházszakadás megszüntetésében is. A Manchesterben őrzött kézirat, ún. portugál címer-katalógusban (*Jékely Zsombor*: Livro de Aurotos) hat magyar nemes címerén, például a Leszteméri Imréén lehet látni az SS-láncot. Ők Zsigmond kíséretéhez tartoztak a konstanzi zsinaton.

Bárány Attila fontos megállapítása, hogy az SS-nyakláncot alig néhányan kapták meg Anglián kívül. A kitüntetett magyar nemesek mindegyike személyesen találkozott a nyugat-európai arisztokrácia életmódjával, mentalitásával, jelvényeivel. Ennek hatására saját státus-tudatukat hangsúlyozták a libériákkal, emblémákkal, jelvényekkel, sírkő-faragványokkal, címerekkel. A tanulmány képeket közöl ezekről.

Solymosi László akadémikus, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) egy 1468-ból való perirat alapján azt mutatja be, hogyan oldotta meg a konfliktusait két nagyúr: Vetési Albert veszprémi püspök és Újlaki Miklós macedóni és szlavóniai bán, Bosznia királya. A két nagybirtok Veszprém és Fejér megye határán érintkezett. 1465-ben Újlaki emberei több mint ezer forint kárt okoztak Vetési püspök birtokán. A panaszokat a két nagyúr egy 11 tagú választott bírói testület elé vitte. A tárgyalást 1468. augusztus 21-én folytatták le, és a történetet regisztrumba foglalták. Ez a pecséttekkel hitelesített dokumentum eredetiben fennmaradt. Értéke felbecsülhetetlen. Belőle pontosan ismerjük a panaszokat (Újlaki embereitől 15, Vetésiéktől 23 panasz érkezett), a vizsgálat lefolytatását, a jogorvoslatokat, és a három egyházi és nyolc világi bíró nevét, végül dátum és helynév zárja az okiratot.

A panaszok személy és tulajdon kárára elkövetett tettekről szóltak. Három parasztot és egy papot megöltek. Legalább 32 tehenet, ökröt elhajtottak. Újlaki emberei kifosztották a püspök hajmáskéri birtokát. Megtámadták az úton az emberét és kirabolták. Más esetben az elkóborolt ökrök tettek súlyos kárt a szőlőben. A megnevezett 90 elkövetőből tizenhatan nemesek voltak. Az okirat latinul említi az ipari, kereskedői foglalkozásukat, magyarul pedig kalmárnak nevezi őket.

A választott bíróság egy személyt halálra és vagyonekobzásra ítél, egy másikat nyolc ökror visszaadására kötelezett. Az ökrökért az eladónak garanciát kellett vállalnia, hogy nem lopott állatokról volt szó. A felek fele-

lősséggel tartoztak a károkért. A püspök és a báró megfizette a büntetést, és esküt tett a bíróság előtt.

Solymosi László megállapítja, hogy a püspök parasztjai védtelenebbek voltak, mint Újlaki bárói. A választott bírói testület felgyorsította az ítélezést. Az eskütétel és a tanúvallomás mikéntjét szabályozni kellett, mert – lévén, hogy Werbőczy Tripartituma még nem jelent meg – ezekre nézve nem volt egységes eljárás. A tanulmányt térképek és az 1468-as regisztrum lapjainak fotói egészítik ki.

Draskóczy István gazdaságtörténeti vizsgálata az elsősorban a Felvidéken birtokkal rendelkező Szapolyai-család, valamint a távolsági kereskedelem XVI. század eleji kapcsolatára irányul, a Buda és Krakkó közti kereskedelem példáján. E kapcsolatban fontos szerepet játszott az, hogy Szapolyai István nádor 1490-ben megkapta a magyarországi harmincadvámok jelentős részét, amellyel a Magyarország és Lengyelország közötti kereskedelem, különös tekintettel a só- és rézkivitel egészét ellenőrizni tudta. Draskóczy tanulmánya ebből az alaphelyzetből kiindulva tekinti át a két ország közötti kereskedelem sajátosságait a Szapolyai-ház és az 1490-es években felemelkedett Thurzó János vállalkozó és körmöci kamaragróf, illetve a Szapolyaiak és a felvidéki városok (elsősorban Kassa) viszonyának tükrében. A kialakuló, majd a Jagelló-kor végéig fokozatosan elmérgesedő viszonyban a Szapolyai-család következetesen törekedett a birtokukban lévő területek, elsősorban Árva vármegye jelentőségének a növelésére a magyar-lengyel kereskedelmi kapcsolatok, főleg a sókivitel vonatkozásában. Tanulságos a szerző eme esettanulmánya annak fényében, hogy a Hunyadi Mátyás király halála utáni időszakban egy mágnási család (még ha mégoly jelentős is volt, mint a Szapolyai), képes volt két ország gazdasági viszonyait és e kereskedelmi kapcsolatok jellegét döntően befolyásolni, különösen akkor, ha az közvetlenül a személyes vagyona növekedését szolgálta.

Györkös Attila egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem) annak járt utána, vajon Frangepán Kristóf reneszánsz főúr gátlástalan kalandor volt-e vagy nemzeti hős. A Magyar Országos Levéltárban ugyanis van egy I. Ferenc francia királyhoz köthető, 1524. november 4-dikén kelt levél, amely felszólítja a francia tisztségviselőket, támogassák Frangepán Kristófot abban, hogy hadsereget toborozzon és megtámadja a király ellenségeit.

Az itáliai háborúk ideje ez, I. Ferenc éppen Páviát ostromolta. V. Károly erős hadseregével szemben komoly erősítésre lett volna szüksége, ezért adhatta a megbízást Frangepán Kristófnak. A kalandos előéletű horvát főúr tehetséges *condottiere* volt: szolgálta a Habsburgokat, részt vett Jajcának a felmentésében, Mohács után szintén a törökök ellen harcolt. Élete végén

Ferdinánd ellenében Szapolyai pártjára állt. 1527 szeptemberében Varasd ostrománál esett el. Vajon miért őt választotta a francia király, felállt-e a Frangepán-féle hadsereg, és mi lett a sorsa?

A király utasítása szerint Frangepán Kristófnak 10 ezer gyalogost, másfél ezer könnyűlovast, 6 gályát és 2 galliont kellett hadrendbe állítania. Ez hatalmas sereg lett volna az adott helyzetben, azonban a forrásokban nyoma sincs. 1524 decemberében két ütközet is zajlott Itáliában, de a Frangepán-hadsereget egyikben sem említik. Ferdinánd főherceg ugyan panaszkodott V. Károlynak, hogy 1525 márciusában Frangepán boszniai török csapatokkal betört az ausztriai tartományokba, ez azonban kétséges, mert a török betörések a Frangepán-birtokokat is sújtották, a horvát főúr a törökök ellen harcolt Jajcánál és 1525 augusztusában ismét Ferdinánd szolgálatában állt. Györkös Attila az egymásnak ellentmondó forrásokból azt szűrte le, hogy Frangepán Kristóf nem teljesítette a megbízatást, nem szervezett sereget a Habsburgok ellen, de nem szövetekezett a törökkel sem. A tanulmány végén az oklevél eredeti francia szövegét és magyar fordítását olvashatjuk.

Kelényi Borbála doktorandusz (ELTE) a magyar arisztokrata asszonyok végrendeletei alapján sajátos társadalmi viszonyaikra következtetett. A tanulmány az 1440–1526-os időkről szól. *Péter Katalinnak* számos tanulmánya jelent meg a nők történetéről. Végrendelet írását már Szent István engedélyezte, és a veszprémi zsinat 1515-ben, a világi jog 1715-ben szabályozta. A téma az egyházi jog körébe tartozott, mert az adományok jó részét – az üdvösség megváltására – az egyháznak juttatták.

A szerző 17 arisztokrata asszony végrendeletének jegyzékét közli. Kanizsai Dorottya testamentuma a legrészletesebb. A végrendeletek latinul írtak, alig használtak magyar szót. Megnevezték a tanúkat, a végakarát végrehajtóit, utasítást adtak a temetést és a költségek fedezését illetően, és Istennek ajánlották a lelküket. A kegyes adományok jórészét a pálos, kisebb részét a ferences kolostoroknak juttatták, de kaptak adományokat papok, apácák is. A kegyes adományok más részét a szegényekre, árvákra, vagy kórházakra hagyták. Ezek használati vagy luxuscikkek voltak, állatot, bort és pénzt is lehetett örökölni, de például a Perényi testvérek 5000 forintos adósságot hagytak maguk után.

A kevésbé gazdagok inkább használati tárgyakat hagytak örökül, ezt mutatja a középnemes Semsei család végrendelete. Az írásbeliség igen elterjedt volt, ezt a középosztálybeli hölgyek végrendeletei tanúsítják. Testamentumírásra a nagy vagyon és a kiterjedt rokonság készítette az embereket, és azt jelezték vele, hogy felkészültek a halálra. Ezek a végrendeletek nagyon sok mindent elárulnak a korról, a szokásokról, életmódról.

Radu Lupescut (Sapientia Egyetem, Kolozsvár) az foglalkoztatta, hogyan fejezték ki az erdélyi építészetben a címerekkel a középkori társadalmi különbségeket. A Szécsi család két tagja Gyulafehérvár püspöke volt 1320 és 1368 között, és mindketten részt vettek a székesegyház építésében. A templomhajó boltozatának zárókövén ott látható a család címere. A százrégeni templom zárókövére felvésték a birtok urainak, a Losonciaknak a címerét. Ezek arisztokrata családok voltak. Hamarosan egy középnemes család is épített egy szép templomot Almakeréken, benne a címerével. A botházi templom bejárata fölött pedig egy kismanesnek, Kakas Imrének a címere látható a XV. század közepéből.

A címer-kultúra terjedt, a XV. században már egész sorozatot tettek ki a falakra, például Budán az ún. Címertoronyba. Erdélyben, a vingárdi templomban láthatjuk együtt a záróköveken a Geréb-, Szilágyi- és Hunyadi-családok pajzsait, az oltárhoz közel Mátyás királyét, a többiekét pedig az oltártól távolodva rangsorban.

A címer-kultúra felvirágoztatója Hunyadi János volt. Vajdahunyadi pompás várának egyik falára 14 címert festetett. Ma ezt Mátyás-loddzsaként ismerik. A címerek rangsor szerint sorakoznak: I. Ulászlóé az első, Hunyadié a tizedik a sorban, de Hunyadi ellenségének, Garai Lászlónak a jelvénye is ott van.

Hunyadi a gyulafehérvári székesegyházat választotta családjá temetkezési helyéül. Öccse számára uralkodót megillető szarkofágot készíttetett. Saját címerét négyvágatúvá alakíttatta. Ilyen címerek addig csak a királyoknak jártak. Ez a remekmű Hunyadvárban egy szép lépcsőház bejárata fölött látható. Az építészetben ő tette jelentőssé a heraldikai ábrázolásokat. (A tanulmányhoz képek csatlakoznak.)

A következő tanulmányt *Marcela Domenová*, a szlovákiai Eperjesi Egyetem oktatója írta. 2012-ben érdekes kéziratot találtak Eperjesen. A kézirat a Berzeviczy-család könyveinek katalógusa, amely Berzeviczy Albert (1853–1936) földbirtokos, képviselő, miniszter és felesége, Sophie tulajdona volt. Ma a könyveknek már csak egy része lelhető fel. Domenová részletesen leírja a 19x13 cm-es naplószerű katalógust, bemutatja a könyvek 8 csoportját, majd egyenként is leír néhányat. A regiszter 803 tételt tartalmaz. A legrégebbi könyv 1609-ből való, Seneca műve, Antwerpenben nyomhatták. A legrégebbi szlovákiai kiadvány 1611-ben Kassán keletkezett, ez Marzio Galeotti munkája. A kiadványokból 18 tétel a XVII. századból, 213 a XVIII., és 418 tétel a XIX. századból való. A kiadványok 40 százaléka magyar, 34,8 német, 15 pedig latin nyelvű, és vannak vegyes nyelvűek is. A szerzők klasszikusok, humanisták, a felvilágosodás írói, például Vergilius,

Ovidius, Titus Livius, Molière, Voltaire, Kant, Byron, Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Berzsenyi.

A család széles körű érdeklődését a nyelvészeti, jogi, politikatudományi, statisztikai, földrajzi, és történelmi témájú kiadványok bizonyítják. Többségüket magyar, osztrák és német nyomdákban készítették. A katalógus tartalmaz térképeket, terveket is, például Magyarország vasúthálózatának elképzeléseit 1840-ből. Marcela Domenová kiderítette, hogy a katalógus eredetileg Theodore Berzeviczyé lehetett. Keletkezési ideje a XIX. század 50-es éveire tehető. Ahol feljegyezték, ott a datálásban a könyvek kölcsönzési időpontja is támpont lehet a kutató számára.

A két lengyel szerző, *Waclaw Wierzbieniec* és *Joanna Elzbieta Potaczek* (a jaroslawi technikai-közgazdasági iskola és a Rzeszówi Egyetem tanárai) egy lengyel nemesi család példáján azt vizsgálta, hogyan szolgálta az elit a lengyel kultúra fejlesztését. A Dzieduszycki családról a legrégebbi adat 1411-ből való. Grófi címüket Mária Teréziától kapták. Az igen művelt nagybirtokos Magdaléna Dzieduszycki Zarzeczen pompás klasszikus és neogótikus palotát építtetett 1807 és 1817 között. (Erről fényképeket közöl a szerző.) Különösen lenyűgöző a kör alakú bálterem. A grófné ízléssel, saját rajzaival és itáliai márvány szobrokkal rendezte be a többi szobát is, a kávézót, a tükörszobát, a társalgót. Ott amatőr előadásokat, sőt politikai gyűléseket is rendeztek. Magdaléna szép parkot építtetett a palota köré.

A palota az 1830–32-es novemberi felkelés idején a lázadók búvóhelye lett, a grófné segítette őket. Magdaléna Morska 1847-ben halt meg. A termet az I. világháború alatt a magyar hadsereg tönkretette, majd ebédlőt csináltak belőle. A család tagjai 1944-ig birtokolhatták Zarzeczet.

A Dzieduszycki család más tagjai is támogatták a kultúrát, templomokat építettek, Jerzy hatalmas könyvgyűjteményt hozott létre, Wlodzimierz jelentős ornitológus és etnográfus volt, és értékes festmény- és érmegyűjteménye volt. Anyagaival hozzájárult a Lvovi Természettudományi Múzeum létrehozásához. A II. világháború idején a zarzeczei palotába a Dzieduszycki család 70 menekültet fogadott be, és iskolát működtetett. 1944-ben birtokuk a kincstárra és múzeumokra szállt. Mellettük kiemelkedő szerepet töltött be a kultúrában Lancutban a Potocki család és Przeworskban a Lubomirski család.

A 608 oldalas kötetben további 28 tanulmány olvasható az arisztokrácia életmódjáról, felfogásáról, tevékenységéről, különböző változásokra, kihívásokra adott válaszairól a történelmi Magyarország határain belül, s azon kívül, Erdélyből, Szlovániából, Szlovákiából vagy akár a francia elit köréből. Szó esik a szőlőművelésről, a könyvkiadásról, a rekatolizációról, az agrárszakoktatásról, a református vallási öntudatról, az arisztokraták me-

cénási tevékenységéről, képviselőházi munkájáról és sok egyébéről. Ezek a tanulmányok magyarul olvashatók.

Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint (szerk.): Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában – Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadványai 18. kötet, Debrecen, 2014. 608 o.

Bradács Gábor – Fodor Mihályné

ÓKOR

Újabb urartui szövegkiadás

2012-ben jelent meg a negyedik kötete, és vált ezzel teljessé *Mirjo Salvini* monumentális opusza, a *Corpus dei testi urartei* (rövidítve: CTU) című urartui szövegkiadás. Ha végignézzük az urartológia mintegy 160 éves történetén, láthatjuk, hogy a diszciplína fejlődésének legfontosabb mérföldkövei a különböző szövegkiadások voltak. Ez persze nem véletlen. Az urartui írásbeliség az ókori kelet történetének, ezen belül pedig az ókori keleti íráshasználatnak egyik sajátos példája. Röviden összefoglalva: a Kr. e. 9–7. század között létező kelet-anatóliai államalakulat, Urartu a korabeli mezopotámiai ékírás újasszír változatát veszi át, amikor a Kr. e. kb. 835–825. között uralkodó I. Sarduri, az első saját forrásaiból is ismert uralkodó létrehozta feliratát a vani sziklatömb nyugati oldalán, hat példányban, ráadásul asszír nyelven.¹ Bár az asszír nyelvhasználatot az írásbeliségben nagyon hamar, már I. Sarduri utódai alatt felváltja az urartui, az íráshasználat jellemzői a következők maradnak:

- jelenlegi ismereteink szerint kizárólag uralkodói szövegekről van szó, azaz olyan feliratokról, amelyeket a király (vagy a trónörökös) készíttet el, ő a „megrendelő”, és valamilyen formában az ő rendeleteit vagy cselekedeteit tartalmazza;
- szinte kizárólag szikla- és sztéléfeliratokról van szó; legkésőbb az állam történetének második felében, II. Rusa uralkodása alatt (Kr.e. kb.680-640) megjelennek ugyan az agyagtábla-szövegek, de az urartui szövegtörzset nagy része alapjában véve valamilyen szikla- és sztéléfelirat, vagy kisebb részben különböző kő- és bronzfelületekre (lőszerszámok, pajzsok, lándzsák, stb.) vésett epigrafikus anyag.

Ennek az epigráfiai, illetve kisebb részben agyagtáblára készített írott forrásanyagnak a mennyisége, tekintve, hogy az állam fennállása, vagy legalábbis az íráshasználat mintegy kétszáz éves időtartamra tehető, meglehetősen limitált, legalábbis az ókori kelet más hatalmi centrumainak írott forrásaihoz, azok műfaji és szintaktikai gazdagságához viszonyítva. Az urartui

¹ Wilhelm, Gernot: Urartu als Region der Keilschriftkultur. Haas, V. (szerk.): Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. Konstanz, 1986. 95–113.

írott szövegek mennyiségét nehéz lenne pontosan megmondani, de mintegy hatszáz szövegről van szó, a rövid, egyszavas votív feliratoktól a hosszú, krónika-szerű uralkodói életpályákat bemutató szövegekig. Ez a mennyiség ugyanakkor arra éppen elegendő, hogy az Urartu-kutatás során rendre felbukkanjon ezeknek a szövegeknek a több-kevesebb filológiai igényű összegyűjtésének és publikációjának igénye.

Az első ilyen jellegű próbálkozás magának az urartológia „felfedezőjének”, *F. E. Schulznak* a gyűjtése volt. Az elzászi származású Schulz 1828/29-ben tartózkodott Kelet-Anatóliában, és bár a végső célja Perzsia volt, amíg a Van-tó környékén tartózkodott, lemásolta az ott található és számára elérhető ékirásos feliratokat. Az ókori keleti filológia, az ékirás-kutatás még igencsak gyerekcipőben járt ekkor, így a tudósok ezekkel a szövegekkel még nem nagyon tudtak mit kezdeni. Schulz gyűjtése végül 1840-ben jelent meg a *Journal Asiatique* hasábjain.²

A transzkaukázusi, kelet-anatóliai térség viszonylagos elzártságából adódóan a különböző kutatók jóformán csak a Schulz által prezentált anyagból tudtak kiindulni,³ illetve az esetlegesen felmerült problémák, pontatlanságok miatt felmerült a térség pontos történeti, néprajzi-etnikai viszonyainak feltérképezése, ezen belül is pedig az urartui epigráfiai anyag pontos azonosítása és dokumentálása. Ez irányban a legnagyobb lépést *C. F. Lehmann-Haupt* és *W. Belck* kutatóútja, és ennek publikációi jelentették.⁴ A kutatópáros útja, ill. az erről szóló dokumentáció mára már több szempontból is páratlan értékűvé vált. Egyrészt ők voltak az első és egyben egyetlen (de mindenképpen a legalaposabb) feltérképezői a térség néprajzi, etnikai viszonyainak; ne feledjük, arról a térségről és viszonyról van szó, amelyik addigi formájában teljesen megsemmisült az I. világháború, ill. az örmény genocídium következményeképpen. Ráadásul, ami az urartui feliratos anya-

2 Schulz, Friedrich É.: Mémoire sur le lac Van et ses environs. *Journal Asiatique*. Ser. 3. Vol. 9, 1840. 257–323.

3 A próbálkozásokat illetően a kutatástörténet tekintetében talán E. Hincks és A.D. Mordtmann félresikerült nyelvmegfejtési kísérleteit dokumentáló gyűjteményeit lehet megemlíteni: Hincks, Edward: On the Inscriptions at Van. *Journal of the Royal Asiatic Society* 9. 1848, 387–449. ill. Mordtmann, A.D.: Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilschriften von Van und Umgegend. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 26. 1872, 465–696. Ezekhez képest már relatív előrelépés volt A.H. Sayce munkája: Sayce, Archibald H.: The Cuneiform Inscriptions of Van. *Journal of the Royal Asiatic Society* 14. 1882. 377–732

4 Lehmann-Haupt, Carl F.: *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*. Berlin, 1907 (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-His. Klasse NF IX, no. 3)

Uő: *Armenien einst und jetzt* I–II. Berlin – Leipzig, 1910. 1931

got illeti, Lehmann-Haupt sokszor már eleve egy szekundér elérhetőségű anyaggal találkozott: sokszor bukkan fel a dokumentációban, hogy egy-egy felirat vagy feliratrészlet – például – egy-egy ház sarokkövéből vagy ajtóberakásából került elő. Urartu fővárosa, Tušpa az állam pusztulása után is lakott volt egészen az I. világháborúig, és az ókori, középkori lakók nyilván nem voltak tekintettel semmiféle manapság elvárt „örökségvédelemre”, és módszeresen széthordtak mindent, ami csak mozdítható volt. Mivel azonban a vani óváros maga is elpusztult az I. világháború frontharcaiban és az örmény népirtás során, ezek a dokumentációk már maguk is fontos történeti források, ill. sok esetben, amikor Lehmann-Haupt információi között a „Van, óváros” szerepel, mint az adott felirat fellelhetősége, akkor sajnos biztosra vehetjük, hogy a szöveg mára elpusztult vagy legalábbis elveszett.

Lehmann-Haupt és Belck először az útleírásukat és az etnográfiai gyűjtésüket tették közzé. Lehmann-Haupt azonban tervezett egy pontos és részletes, filológiai alaposágú szövegkiadást is, amely az összes általuk dokumentált és lemásolt szöveget tartalmazza; ez a kiadás azonban az I. világháború miatt jelentős késést szenvedett, és végül befejezetlen maradt. Ennek ellenére a *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* (rövidítve: CICH)⁵ sokáig megkerülhetetlen forrása lett az urartui filológiának, nyelvészetnek és történetkutatásnak; alaposága és a fentebb említett dokumentációs értéke miatt szinte a mai napig referenciamunka.

A II. világháború után jelentős eredményeket ért el az Urartu-kutatás is. Ez persze többé-kevésbé a politikai helyzet jelentős átalakulásának is volt köszönhető: Szovjet-Örményország területén olyan régészeti projektek kezdődtek el, majd „futottak be”, mint például Karmir-blur, az urartui „Teišeba-város” feltárása.⁶ Törökországban pedig részint folytatódott a már 1945 előtt, az Atatürk-érában elkezdődött folyamat, az ország ún. „magas civilizációs” emlékeinek feltárása, részint pedig az ország nemzetközi kapcsolatrendszer, geopolitikai helyzete miatt jobban hozzáférhetek a forrásokhoz a nyugat-európai és amerikai kutatók is. Az urartui szövegkiadások tekintetében két, egymással párhuzamosan, és a geopolitikai helyzetnek köszönhetően egymás nélkül futó projekt „érett be” az 1950-es, ’60-as évek: F. W. König grazi, illetve G. A. Melikišvili moszkvai kiadása.

König műve, a *Handbuch der chaldischen Inschriften* (rövidítve: HchI) két kötetben, a nivós bécsi kötődésű ókori keletes folyóirat, az *Archiv für*

5 Lehmann-Haupt, Carl F.: *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*. Berlin – Leipzig, 1928.

6 Legjelentősebb publikáció: Piotrovskij, Boris B.: *Karmir-blur* I–III. Erevan, 1950, 1952, 1955. (Archaeologičeskie Raskopki v Armenii. No. 1, 2, 5), illetve Oganjesjan, Konstantin L.: *Karmir-blur IV*. Erevan, 1955. (Archaeologičeskie Raskopki v Armenii. No. 6).

Orientforschung „Beiheft”-sorozata egy-egy darabjaként jelent meg 1955-ben (I. kötet) és 1957-ben (II. kötet).⁷ A kiadvány a CICH örökségeként meghatározott módon tartalmazza az addig ismert összes urartui szöveg átírását, német nyelvű fordítását, a feliratok grafikus másolatait, szójegyzéket, ill. néhány elemzést is, például az urartui hadszervezetről vagy a vallási életről.

A másik említett mű a grúz származású G. A. Melikišvili munkája, az *Urartskie klinoobraznye nadpisi* (rövidítve: UKN) szintén tartalmazza a szövegek átírását, orosz nyelvű fordítását, néhány fotómásolatot.⁸

A kétpólusú világtudományi urartológiai leképeződésének sajátos jele lett, hogy a HchI főleg a nyugat-európai, amerikai tudományosságban lett inkább használatos, míg az UKN a szovjet, illetve kelet-európai publikációkban lett alapvető hivatkozás. Kétségtelenül azonban az UKN volt némiképp színvonalasabb és alaposabb, a HchI sok esetben tartalmazott pontatlanságot, félrefordítást, ill. az említett elemzései között jőpár spekulatív is előfordult. Ennek köszönhetően idővel az UKN lett világtudományban is maradandóbb, ráadásul 1971-ben megjelent a szövegkiadás folytatása is (UKN II), amely már tartalmazta az ötvenes-hatvanas évek felfedezéseit és szövegkiadásait is.⁹

Az Urartu-kutatás azonban újabb nagy lendületet vett a hetvenes, nyolcvanas évektől kezdve (szovjet-örményországi ásatások,¹⁰ Bastam feltárása Iránban,¹¹ Törökországban Çavuştepe, később Ayanis feltárása,¹² stb.), ill. a nagyobb projektek mellett rendre előfordultak kisebb felfedezések is, újabb szövegek napvilágra kerülése. A folyamat előrevetítette, hogy az ezredforduló környékén szükségessé válhat az eddigi urartui szövegkorpuszok revidálása, vagy akár egy újabb szöveggyűjtemény összeszerkesztése.

Az előbbi, a revidálás útján haladt az urartológiai kutatások (poszt-)szovjet iskolája doayenjének, N. Harutjunjannak a szövegkiadása is (*Korpus urartskich klinoobraznykh nadpisej*, 2001, rövidítve: KUKN).¹³ A ki-

7 König, Friedrich W.: *Handbuch der chaldischen Inschriften* I–II. Graz, 1955, 1957 (Archiv für Orientforschung. Beiheft 8).

8 Melikišvili, Georgi A.: *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskva, 1960.

9 Melikišvili, Georgi A.: Urarskie klinoobraznye nadpisi II. *Vestnik Drevnej Istorii* 1971/3, 227–255; 1971/4, 265–294.

10 Israeljan, Margarita A.: *Istoria gorada-kreposti Erebuni (Po dannym epigrafiki i arheologii)*. Erevan, 1971.

11 Kleiss, Wolfram (szerk.): *Bastam. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975. I-II.* (Teheraner Forschungen 4, 5) Berlin, 1979, 1988.

12 Çilingirođlu, Altan A. – Salvini, Mirjo (szerk.): *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusa-hinili Eiduru-kai.* (Documenta Asiana VI) Roma, 2001.

13 Harutjunjan, Nikolai V.: *Korpus urartskich klinoobraznykh nadpisej*. Erevan, 2001.

advány nagy előnye mindenképpen az volt, hogy immár újra egy kötetben lehetett kézbe venni az összes urartui feliratot; hátránya volt viszont, hogy ennél többet nem tudott nyújtani. A kötet ténylegesen nem volt több egy revideált UKN-nél, az Urartu-kutatás igényei azonban ennél már nagyobbak voltak. Jellemző, hogy a KUKN szinte változatlanul hagyta az UKN szövegsorrendjét, és benne maradt több olyan állítás is, amelyen az UKN megjelenése óta már igencsak túllépett a kutatás (pl. a keşiş göli sztélé, és ezáltal Toprakkale alapításának I. Rusának tulajdonítása).¹⁴ Manapság már egy jól használható szövegkorpusszal szemben a következő igényeket lehet megfogalmazni:

- egy új és jó urartui szövegkorpusszal valóban a teljes epigráfiai anyagot kell tartalmaznia;
- a korpusszal természetesen nagyon jól kereshetőnek kell lennie: pontosan el kell határolni, és összefüggően kell kezelni a szövegeket a kronológiai elvek, a szerzőség alapján, ugyanakkor a felirat típusai (krónika, alapítási felirat, votív felirat, stb.) és a hordozófelület (szikla és sztélé, agyag, kő vagy bronz használati tárgy vagy fegyver) alapján;
- a szövegek átírásainak, sok esetben rekonstruálásának rendkívül alaposnak, filológiai szempontból pontosnak kell lennie, számbavéve az adott eset összes szóba jöhető variációt (ne feledjük, ahogy ez a lehmann-haupti projekt ismertetése kapcsán is szóba került, a feliratok időközbeni, és ahogy sajnos a tágabb térségben akár manapság is tapasztalható károsodása, sok esetben pusztulása miatt nemritkán a különböző szövegkiadásoknak nagyon komoly dokumentációs szerepe is van);
- a nyelvészeti kutatások szempontjából is rendkívül fontos, hogy a korpusz jól kereshető és jól dokumentált legyen a szókincs és a grammatikai variációk tekintetében is;
- nem ártana minél több feliratról jó, nagy felbontású fotómásolat;
- végül, de nem utolsósorban természetesen a fordítások tekintetében a lehető legalaposabban naprakésznek kell lennie, pontos szakirodalmi hivatkozásokkal.

Látható, hogy az igények tekintetében nem egy régebben akármilyen jó és alapos szövegkorpusszal revideálása lett volna az alapvető feladat, hanem egy teljesen új gyűjtemény összeállítása – szinte már reménytelennek tűnő sziszifuszi munkával. Érdeemes ugyanakkor megemlíteni a szövegkiadások között egy sajátos példát, *M. Payne* szöveggyűjteményét.¹⁵ Ez a gyűjtemény

14 A KUKN kritikája: Salvini, Mirjo: *About a New Corpus of Urartian Inscriptions*. Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 43/2. 2001, 241–267.

15 Payne, Margaret R.: *Urartu Çiviyazıylı Belgeler Katalodu*. Ýstanbul, 2006.

késégkívül többnek is meg próbált felelni a fenti kívánalmak közül: külön katalogizálja például a különböző királyokhoz kötődő feliratokat azok szándéka és típusa szerint, a lehető legpontosabban dokumentálja a feliratok származási és jelenlegi fellelhetőségi helyét és gazdag képanyaggal rendelkezik. Két nagy hátránya van azonban: egyrészt a szövegeknek csak török nyelvű fordítását tartalmazza, ami igencsak megnehezíti elterjedését, másrészt pedig, ami a tudományosság szempontjából még ennél is fontosabb, nem tartalmazza az eredeti szövegek átírását és sorbeosztását sem, ami filológiai szempontból sajnos szinte teljesen használhatatlanná teszi a kötetet.

Ez után a hosszú kutatástörténeti bevezető után megérkeztünk ahhoz a legújabb szövegkiadáshoz, amelyiknek 2012-ben jelent meg utolsó, negyedik kötete. Az Urartu-kutatást ismerők számára nem ismeretlen a szerkesztő, Mirjo Salvini személye; ez irányú munkássága tekintetében legyen elég most csak a legutóbbit említeni, az ayanisi ásatások, egy II. Rusa-kori urartui erőd feltárásának munkálataiban való közreműködés, az itt talált szöveganyag pontos dokumentációja.¹⁶ Ráadásul az, hogy Salvini egy új szövegkiadás elkészítésének munkájába vágott bele, nem volt ismeretlen a kutatásban. (Jelen recenzió írója maga is emlékszik arra, amikor Salvini 2001-ben a würzburgi egyetemen tartott vendéglőadásában ecsetelte ennek a munkának a nehézségeit és a szükséges előfeltételeit.) Jó egy évtizedes munkával így 2012-ben teljessé vált egy újabb, modern urartui szövegekpusz.

A munka, ahogy említettük, négy kötetből áll, amiből az első kötet a tulajdonképpeni szöveggyűjtemény (*Le iscrizioni su pietra e roccia. I Testi*), a második kötet gyakorlatilag egy szójegyzék (*Thesaurus*), a harmadik kötet egy térkép- és képtár (*Tavole*), míg a negyedik kötet tartalmazza a kisebb feliratokat, jeleket, bronztárgyakon megtalálható feliratokat, agyagtáblákat, bullákat, stb. (*Iscrizioni su bronzi, argilla, e altri supporti*), az első kötethez kapcsolódó sziklafeliratok néhány revízióját (*Nuove iscrizioni su pietra*), valamint egy paleográfiai áttekintést (*Paleografia generale*). Nézzük most ezeknek a köteteknek a bővebb ismertetőjét, áttekintve elsősorban is azokat az újdonságokat, amelyek az Urartu-kutatás metodológiája szempontjából meghatározóak lehetnek.

I. *Szövegek*. Az első kötet, ahogy láthattuk, a tulajdonképpeni szövegkiadás. Mielőtt azonban a szövegek sorozata megkezdődne, több nagyon hasznos dolog is sorra kerül:

16 Çilingirođlu, Altan A. – Salvini, Mirjo (szerk.): *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinli Eiduru-kai*. (Documenta Asiana VI) Roma, 2001. Szintén Mirjo Salvini nevéhez köthető a legutóbbi teljes Urartu-monográfia: Salvini, Mirjo: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995.

1. A kötet elején egy rendkívül jól használható konkordancia helyezkedik el (25–54. o.). Ennek haszna nyilvánvaló: az utóbbi évtizedekben többé-kevésbé több szövegkiadás is használatban volt (CICh, HChI vagy UKN, később KUKN), amelyek „természetesen” teljesen máshogy számozzák a feliratokat. Alapvető szükséglet, hogy megtaláljuk az átjárást ezek között a szövegkiadások között, illetve hogy könnyen kiderüljön, az egyik kiadás, mondjuk itt és most a CTU valamelyik szövege, milyen sorszám alatt található meg egy régebbi kiadásban. (Vagy éppen a régebbi hivatkozásokat hol találjuk meg most a CTU-ban?)

2. Szintén rendkívül hasznos az 55–65. oldal között található lista, amely a szövegek előkerülési helyeit tartalmazza, külön kiemelve azokat a helyszíneket, régészeti lelőhelyeket, ahonnan jelentős számú szöveganyag került elő (Ayanis, Karmir-blur, Vankale stb.). A 71–80. oldal között pedig azoknak a gyűjteményeknek, múzeumoknak a listája szerepel, ahol a különböző urauti feliratokat jelenleg is őrzik (a vani múzeumon kívül többek között az ankarai Anatóliai Civilizációk Múzeuma, vagy éppen a berlini Vorderasiatisches Museum vagy a londoni British Museum). Sikerül ezáltal „egyben látni” azt is, hogy bizonyos múzeumokban vagy egyéb gyűjtőhelyen mennyi és milyen jellegű urauti felirat található.

3. A kötet elején található irodalom- és rövidítésjegyzék után a 95. oldaltól kezdődnek a tulajdonképpeni feliratok, annak rendje és módja szerint az uralkodók szerinti kronologikus rendben. Pár újdonság azonban itt is van. Egyrészt rendkívül hasznos, hogy már a szöveg számozása jelzi, hogy melyik uralkodóról van szó: az A 1-x jelzésű szövegek például I. Sardurié, az A 2-x sorszámúak Išpuinié, az A 3-x sorszámúak pedig Minuáé, és így tovább. Ez azért jó például, mert ha ezentúl egy publikáció valamilyen szöveg-hivatkozást tartalmaz, már a hivatkozott szöveg vagy akárcsak a sor sorszáma alapján tudhatjuk az adott szöveg típusát, kronológiai helyét. (Ugyanezt az alapelvet követi egyébként Salvini a teljes korpusz során, amikor is az A betűjelű szövegek a sztélé- és sziklafeliratok, majd a IV. kötetben pedig B jelűek a fémekre és bronzokra vésett szövegek, CT jelűek az agyagtáblák és CB jelűek a bullák.) Emellett persze egymás mellé kerülnek az azonos típusú feliratok, illetve minden uralkodó esetén a leghosszabb, legjelentősebb feliratok kerülnek az első helyre.

Még figyelemreméltóbb és hasznosabb ugyanakkor, hogy minden uralkodó esetében a hozzá tartozó szövegek előtt egy térkép található, amely jelzi a szövegek eredeti előfordulási helyét. Másrészt pedig minden király esetében a szövegek után egy szójegyzék található, de nem a hagyományos értelemben. Nincs ugyanis megadva az adott szó jelentése (a fordítás úgylis

szerepel a szövegek után), látható viszont, hogy az adott király szövegeiben milyen kifejezések bukkannak fel, hányszor, pontosan hol, melyik sorban, és milyen raggal, illetve szuffixumlánccal. Azon ugyan lehetne vitatkozni, hogy miért nem szerepel az adott kifejezés jelentése a szójegyzékben, de a recenzens maga is hajlik arra, hogy ez – itt és most – alapjában véve teljesen felesleges. Bizonyos szóalakok pontos szótári jelentése a mai napig filológiai és nyelvészeti viták témája a szakirodalomban; a CTU nagyon helyesen, és szakítva az eddigi szövegkiadások némelyikével, nem „szótár” akar lenni. Bizonyos vitatott szóalakok és jelentésárnyalatok megadása helyett sokkal fontosabb, hogy gyorsan és pontosan visszakereshető legyen egy-egy kifejezés előfordulása, megállapítható legyen a kontextusa.

Az első kötet végét egy térképsorozat zárja, amely még egyszer bemutatja a különböző uralkodók feliratainak eredeti származási helyét.

A II. kötet egy mintegy 500 oldalas összesített *szójegyzék*. Ahogy az azonban a fentebbi esetben is látható volt, itt sem szerepel az adott kifejezés szótári jelentése. Szerepel viszont az, hogy az adott kifejezés mely szövegben, szövegekben fordul elő (sorjelöléssel), és hogy az adott sorban milyen kontextussal. Ez utóbbi dolog azért nagyon hasznos, mert így a kötet jóformán akár önállóan is használható, és az I. kötetet elég csak az alaposabb áttekintés, értelmezéskeresés során elővenni. (Mondjuk a szöveg jelentése, fordítása miatt.)

A kifejezések továbbá nyelv és jelentés szerint is csoportosítva vannak, azaz külön szerepelnek az urartui, az akkád és a sumer kifejezések, illetve a tulajdonnevek, istennevek is.

A III. kötet eleje (1–46. o.) *térképgyűjtemény*. Ez a gyűjtemény egy térképsorozat formájában azoknak a területeknek a nagy felbontású Google-térképeit tartalmazza, ahol az urartui állam elterült, ezáltal pedig az urartui epigráfiai anyag a napvilágra került. (Kelet-Törökország nagy része, Örményország, Nachčevan, Iráni Azerbajdzsán.) Szintén merész, de érthető lépés, hogy a kötet nem akar egyfajta „urartui történelmi atlasz” sem lenni; ehelyett azonban pontosan mutatja a különböző feliratok és nagyobb urartui hatalmi centrumok pontos elhelyezkedését és azok topográfiai környezetét.

Ezt követően, a 47. oldaltól a kötet végéig tart a szövegkorpusz talán leglátványosabb része: minél alaposabb és jobb felbontású *fotó*, de legalábbis másolat publikálása minden egyes feliratról. Kétségtelenül valójában ez egy ilyen projekt legnehezebb része, de korántsem lehetetlen. A kötet ugyanis nem csak fotókat tartalmaz. Ahol ez rendelkezésre áll, ott a Lehmann-Haupt-féle expedíció pacskolatainak fotóit veszi át a CICH-ból (pl. a yeřilalęçi felirat, A 3–2) vagy egyéb dokumentációkból (pl. Marr és Or-

beli 1922-es másolatait¹⁷ a vani Hazine Kapýsýról, A 9–3). Több, az utóbbi évtizedekben publikált új felirat, vagy már ismert újraközölt szöveg (pl. a Kelišin-sztélé,¹⁸ A 3–11) esetében eleve jelent meg fotómelléklet; ezekről a feliratokról nyilván felesleges volt új felvételt készíteni, elég volt most csak ugyanezeket újraközölni. A gyűjtemény nagy része azonban így is saját felvétel, M. Salvini saját 2000-es évekbeli fotói főleg Örményországból és a törökországi Van múzeumából. Hasznos ugyanakkor, hogy főleg az *in situ* sziklafeliratok esetében sokszor bemutatja a felirat közvetlen környezetét is (pl. Işpuini felirata az Edremit közelében levő Hazine Piri Kapýsýn, A 2–5), valamint minden esetben szerepel a fotó készítésének ideje is, ez dokumentációs szempontból sokszor idővel még nagyon hasznos információ lehet.

A IV. kötet nagy része (1–254. o.) a különböző kisebb feliratokat tartalmazza, az I. kötetben megismert módon. Az íráshordozó felületek alapján csoportosított fejezetek (fém- és bronzfeliratok, agyagtáblák, pecsétek, bullák) értelemszerűen tartalmazzák magukat a szövegeket, az átírást, a fordítást, a jó felbontású fotót, valamint a fejezetek végén az I. kötetben már megszokott módon a szójegyzéket. Érdekessége viszont a szövegek csoportosításának az egyes csoportokon belül, hogy megint csak szakítva az eddigi szövegkorpuszok hagyományaival, a különböző szövegek nem feltétlenül a különböző uralkodók szerint vannak csoportosítva (szemben a sztélé- és sziklafeliratokkal az I. kötetben), hanem származási hely szerint. Az agyagtáblák között így külön csoportban szerepelnek az anzafiak (CT An-x), az ayanisiak (CT Ay-x), a bastamiak (CT Ba-x), a karmir-bluriak (CT Kb-x) és a toprakkaleiek (CT Tk-x). Ugyanez a helyzet a bullákkal (CB), az edényfeliratokkal (CP).

A 255–276. o. között található az I. kötet, a szikla- és sztéléfeliratok korrigendája, a 277. oldaltól pedig az urartui szöveganyag paleográfiai elemzése. Ez utóbbi tekintetben szóba kerül az, hogy melyek az urartui paleográfia főbb korszakai (281. sk. o.), illetve hogy milyen különbségek vannak az urartui írásbeliségben a szikla- és sztéléfeliratok ékjeleinek formája és a „kurzív” (értsd: agyagtáblákon előforduló) jeltípusok között. Ez utóbbi tekintetben a 284. oldaltól egy összehasonlító jellista is szerepel, és már szinte természetesnek vesszük, hogy a különböző ékjeltípusok fotó kivágásaival

17 Marr, Nikolaj – Orbeli, I.A.: *Archeologičeskaja ekspedycja 1916 goda v Van; raskopki dvuch niš na vanskaj skale i nadpisi Sardura vtorogo iz raskopok zapadnoj niši*. St. Petersburg, 1922.

18 Benedict, Warren C.: *The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin*. Journal of American Oriental Society. 81, 1961, 359–385; vagy Pecorella, Paolo E. – Salvini, Mirjo: *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian iraniano. Parte II. Documenti*. Roma, 1982. 63–64; fig. 6; tav. I–II, IV–VIIa.

szemléltetik ezeket a különbségeket.

Összességében a *Corpus dei testi urartei* egy rendkívül modern tudományos munka. A szövegek filológiaiailag nagyon pontosak, ugyanakkor, ami manapság már talán még fontosabb, a gyűjtemény különböző „szolgáltatásai”, a lelőhelyek és jelenlegi fellelhetőségi helyek listája, szömutatók, térképek minden sallang nélkül is hasznosak, jól kereshetők, és ezáltal jól szolgálják, szolgálhatják ki a kutatókat vagy a különféle partikuláris témák iránt érdeklődőket. Figyelemreméltó ugyanakkor a CTU abból a szempontból is, hogy manapság, az egyre inkább elterjedő digitális adatbázisok világában, már talán nem is egy ilyen print-jellegű gyűjteményt várna az ember. Ha csak a pontos kereshetőség lenne a szempont, a szövegek, szöveghelyek, lelőhelyek, fellelhetőségi helyek, térképek, szójegyzékek nagyon jól elérhetnének egy digitális, online elérhető adatbázisban, gyűjtőhelyen is. Jelen sorok írója egyelőre nem tud arról, hogy a CTU-nak lenne vagy készülne ilyen szempontból valamilyen elektronikus változata. De a kiadvány érdeme, hogy erre pusztán csak ezért nem is lenne szükség. A CTU ugyanis amellet, hogy nagyon modern, egyben jó értelemben nagyon hagyományos is: annak a kutatói *oeuvre*-nak talán az utolsó megnyilvánulása, amikor a tudós ember egy könyvtár mélyén és annak csendjében valamilyen (nyomtatott) kézikönyvet bújva és lapozgatva kutat információk és inspirációk után a saját szakterületén vagy éppen esedékes tudományos érdeklődése mentén.

Mirjo Salvini (szerk.): *Corpus dei testi urartei* (Urartui szövegek korpusza). Vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia [Kő- és sziklafeliratok. I. Testi (Szövegek)]. Roma 2008. 653 o.; Vol. II. Le iscrizioni su pietra e roccia. II. Thesaurus (Szójegyzék). Roma 2008, 503 o.; Vol. III. Le iscrizioni su pietra e roccia . III. Tavole (Táblák). Roma 2008. 390 o.; Vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla, e altri supporti. Nuove iscrizioni su pietra. Paleografia generale (Bronz-, agyag- és egyéb feliratok. Új kőfeliratok. Általános paleográfia). Istituto di studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente, Roma 2012. 323 o. (Documenta Asiana VIII. Vol. I–IV)

Buhály Attila

A római kori Itália demográfiája: Populációdinamika egy ókori hódító társadalomban (Kr. e. 201– Kr. u. 14)

Saskia Hin ismertetésre szánt monográfiája a doktori értekezésének átdolgozott változata. A kötet egyike a római kori demográfiával foglalkozó legfrissebb szakirodalomnak. A téma kutatástörténeti szempontból hosszú múltra tekint vissza. Az elmúlt időkben olyan nagyhatású munkák születtek, mint például *K. J. Beloch*, először 1886-ban megjelent *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt* címet viselő könyve, vagy *P. A. Brunt* 1971-es *Italian Manpower 225 BC – AD 14*. című kötete. Ide kell még sorolnunk *Luuk De Ligt Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC - AD 100*, 2012-ben megjelent munkáját, amelyet *Saskia Hin* könyve követett 2013-ban.

A megközelítőleg 400 oldal terjedelmű művet három nagy fejezetre osztotta a szerző. Az első a gazdasági és ökológiai paraméterek, a második a demográfiai paraméterek: halálozás, termékenység és migráció, az utolsó pedig a népességszám címet viseli. A könyvnek két fő célkitűzése van. Kísérletet tesz, hogy újraértelmezze a régóta fennálló vitát a római demográfiát kutatók között létrejött két irányvonal között, vagyis a népességszám megbecslésének és növekedésének tekintetében létrejött két vonal az ún. „*high*” és „*low count*” között. Másodsorban pedig áttekinti a római demográfia témáját, széles körű forrásbázis felhasználásával.

Az első nagyobb fejezet egy rövid historiográfiai alfejezettel kezdődik. Kiemeli, hogy nem áll rendelkezésünkre sok munka. Ezt egyrészt annak tulajdonítja a szerző, hogy térben és időben pontosan körülhatárolt területről beszélünk, a késő köztársaságkori Itáliáról; másrészt pedig annak, hogy az ókori demográfia egy aránylag új kutatási terület, eltekintve *Beloch*, illetve *Brunt* munkájától, az első prominens műnek *Scheidel Debating Ancient Demography* 2001-ben megjelent írását tekinti. Kiemeli azonban, hogy korábban is születtek olyan munkák, amelyek néhány esetben elméleti megközelítéseket is vizsgáltak, azonban legnagyobb részt az irodalmi források interpretációjára épültek. *Saskia Hin* szerint a legnagyobb probléma a korábbi

munkákkal az, hogy a római kori Itália demográfiáját arra használták, hogy a történelmi eseményeket magyarázzák meg, és nem kísérelték meg feltárni és elemezni a demográfiai rendszert. A vizsgálathoz szükséges forrásbázist elsősorban a census összeírások biztosítják, ezenkívül Itália tekintetében a feliratokra és a görög-római *auctorok* által megörökített adatokra lehet támaszkodni.

A historiográfiai áttekintés után a szerző egy elmélet-történeti bemutatásban röviden áttekinti a korábban említett „*low*” és „*high count*” elméleteket. Előbbi azon a feltevésen alapszik, hogy a Kr.e. utolsó két évszázadban Itália szabad lakossága csökkent. A feltevés szerint az augustusi census alapján Kr. e. 28-ban Itália szabad lakosságának száma kb. fél millióval kevesebb volt, mint két évszázaddal korábban, számszerűsítve ez kb. 4 millió szabad embert jelent. Ezt nevezzük a demográfiai viszonyok tekintetében az ún. „*low count*”-nak. A másik nézet, az ún. „*high count*” az 1990-es években jelent meg először, *Elio Lo Cascio* munkája nyomán. Ő az előbbi elmülethez képest megközelítőleg háromszor nagyobbra teszi a félsziget lakosságát ugyanazon forrásbázis alapján. Ezt követően gazdasági áttekintést kap az olvasó, mert „*a gazdasági folyamatok áthatják a demográfiai fejleményeket*”. Hin egy alfejezetet szán a klímára és klímaváltozásokra, mert nézete szerint az időjárás tényezők nagy hatással voltak a hétköznapiakra a korban. A korábbi klímakutatások jobbjára a késő császárkort vizsgálták, a köztársaság végének időszakára kevés hangsúly került. A szerző szerint ahhoz, hogy megérthessük a korszak gazdasági és demográfiai változásait, fontos, hogy a klimatikus hátteret is ismerjük. Klimatológiai szempontból a vizsgált időszak nem hosszú (Hannibáltól Augustusig, nagyjából két évszázad), azonban alkalmas arra, hogy megfigyelhessük és feltérképezzük a klimatikus trendeket, viszonyokat. Ezek azért lehetnek fontosak, mert a népességi viszonyokat alakító legfontosabb három tényező¹ közül kettőre is hatással vannak. Az időjárás változások rekonstrukciójára a megadott korban csekély mennyiségű forrás áll rendelkezésünkre. Az időjárás körülmények szisztematikus lejegyzéséhez a legközelebb a néhány fennmaradt ún. *parapegma* (vagy plur. *parapegmata*) áll. Ez egy eszköz volt arra, hogy a ciklikusan ismétlődő jelenségeket lejegyezzék. Egyfajta tábla volt, amibe kampót vagy kampókat szúrtak. A legtöbb ilyen eszköz feliratos volt, azonban néhány esetben szöveggént is fennmaradt. Egyik ilyen Ptolemaiosz Klaudiosz nevéhez fűződik. A Kr.u. 120 körülre datált *Phaseis* című munkájában számos időjárással kapcsolatos megállapítás olvasható, emellett időjárás-előrejelzéshez is használták. Mindazonáltal ez a munka nem

1 Ezek a halálozás, termékenység, migráció.

tekinthető igazi időjárási naplónak. A *Phaseis* és más szöveges *parapegma* leginkább egyfajta időjárási naptárnak felel meg. Az ókori források mellett a szerző modern eszközöket is felhasznál a klimatikus viszonyok rekonstrukciójához. Érdeemes itt hozzátenni, hogy a 1990-es évek elején végzett grönlandi jégminta elemzések kimutatták, hogy a Kr. u. II. században a levegő ólomkoncentrációja olyan nagyságú volt, mint az újkorban, az első ipari forradalom idején. Hasonló jelenség figyelhető meg a levegő rézkoncentrációjával kapcsolatban is. Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy a Kr. u. I-II. században teljes kapacitással működtek az ólom-, réz- és egyéb bányák.²

A második nagyobb fejezet a halálozási rátákkal, a népesség regenerációs képességével foglalkozik. Az első kérdés, amit a szerző vizsgál, az a születéskori várható élettartam. Nincs adatunk arról, hogy a köztársaság korában mekkora volt ez az érték, az egyetlen adathalmazt a több tízezer sírfelirat szolgáltatja, azonban ezek alapján nem lehet megállapítani a korabeli „túlélési” esélyeket. A feliratállítás sokszor esetleges, a társadalom nem minden rétege jelenik meg, sőt mi több a feliratok csupán 15–20 százalékán találunk információt az elhunyt korával kapcsolatban. Jelenleg csupán becsülni lehet a várható élettartam nagyságát, sokszor visszakövetkeztetve. Ha feltesszük, hogy a várható élettartam 20 év, akkor egy felnőtt nőnek 3,2 lány-, és ugyanennyi fiúgyermeket kell a világra hozni ahhoz, hogy a népességszám stagnáljon. Ha ugyanaz az életkor 40 év, akkor a népesség stagnálni fog, amennyiben egy felnőtt nő átlagban 1,7 leánygyermeknek, összesen pedig 3,3 gyermeknek ad életet, és ők elérik a felnőttkort. Amennyiben ugyanezen várható élettartam mellett egy felnőtt nő 6,4 gyermeket nevel fel, akkor a népesség éves szinten 2,25 százalékal fog nőni, és nagyjából 30 év alatt megduplázódik. Arról nem szabad megfeledkezni, hogy ezek csupán statisztikai adatok, feltevések. A halálozási rátát egy időben sok minden alakíthatja, mint például egy esetleges járvány, éhínség vagy háború. A fejezet további részében a rendelkezésre álló forrásokat és modelleket mutatja be és elemzi a szerző számos táblázat és grafikon segítségével ábrázolva az adatokat. Végül arra a következtetésre jut, hogy a várható élettartamot 20 és 40 év közé tehetjük, teljesen optimális életkörülmények között valamivel magasabbra. Ezzel némiképp ellentmond néhány híres személy élettörténete: Augustus 76, Caesar 56, Cicero 57 évesen halt meg, jóllehet az utolsó kettő nem természetes halállal. Emellett meg lehet említeni Vergilius vagy Horatius nevét is, mindkettőjük 50 éves koruk fölött hunyt el. (A várható élettartam megállapítása statisztikai középérték számításával érhető el; az,

2 Grüll Tibor: A Római Birodalom ökológiai hatásai. 1030. In: Magyar Tudomány 2013/9. 1026–1034.

hogy vannak kivételesen magas életkorok, nem jelenti azt, hogy a mortalitás ne lett volna sokkal magasabb a fiatalabb korosztályok körében, gondolva elsősorban a magas csecsemő- és gyermekhalandóságra, ami jelentősen rontja a statisztikai összképet.)

A halálózási ráták és várható élettartam után a termékenységet vizsgálja a szerző. Az erre vonatkozó adatok is csak korlátozottan vagy egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre. Ha a várható élettartam a születéskor 25 év, akkor, aki eléri a termékenységi időszakának végét (ezt kb. 45 éves korban) addigra 4-6 gyermeket kellett a világra hoznia ahhoz, hogy a népességnövekedés rátája 0 százalékon maradjon. Következtetéseit a késő köztársaságra vonatkozóan a cenzus-összeírásokra alapozza a szerző. Annak ellenére, hogy a Kr. e. II. századtól a cenzusról szóló adatok töredékesek, vagy teljes egészében elvesztek, az augustusi összeírás és a korábbiak összehasonlításából arra a következtetésre juthatunk, hogy a szabad lakosság Kr. e. 201 és Kr. e. 28 között stagnált, illetve kis mértékben csökkent. A termékenységre vonatkozó adatok vizsgálatát a házasság intézményével kezdi Saskia Hin. Elsősorban az arisztokrácia szűk rétegén kívül eső csoportokról ír. Az elit körében a narratív források (de főképp a római jog számtalan forrása) alapján a házasságra egy férfi számára a késő tízes, korai húszas éveiben került sor, míg a nők esetében ez a tízes éveinek közepére esett. Azonban ezeket az adatokat nem lehet a társadalom egészére általánosan elfogadhatónak tekinteni, mivel az elit a teljes népességben olyan vékony réteget jelentett, ami nem gyakorolhatott számottevő befolyást a makro-demográfiai folyamatokra. (A házasságkötés időpontja nagyjából azonos volt a római társadalom különböző szegmensében, ehhez célszerű a római jogtörténet forrásait segítségül hívni.) Számos korábbi kutatási eredmény és felirat (olyan sírfeliratok, ahol megörökítették, hogy hány évesen házasodott és hány évesen hunyt el az illető) elemzése után azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az eliten kívül eső csoportoknál a nők átlagéletkora a házasságkötéskor 20, míg a férfiaké 30 év volt. A termékenységi kérdéskör vizsgálatába bevonja a család, a háztartás, a társadalmi szerepvállalás problematikáját is a szerző.

A migrációról szóló fejezetben a szerző elsősorban annak demográfiára gyakorolt hatását vizsgálja, mert a migráció témája már nagy figyelmet kapott az elmúlt évtizedekben. Általános megállapításként elmondható, hogy a Kr. e. utolsó két évszázadban a vidékről városba – legfőképpen Rómába – költözés szokása egyre intenzívebben jelentkezett Itáliában. A preindusztriális városokban a halálózási ráta magasabb volt, mint a környező vidéki területeken. (Már ahol és már amikor – ez így elég merész és általánosító kijelentés.) Az adatok azt mutatják, hogy a városban a halálózási arány ma-

gasabb volt, mint a születési, így ezt természetes deficitnek tekinthetjük, tehát többen haltak meg, mint ahányan születtek. Ez alapján azt mondja a szerző, hogy a római kori itáliai városok, legfőképp Róma ún. „városi temetők” („*urban graveyards*”) voltak, amiket a természetes demográfiai deficit alakított. Ezt a különbözetet valahogy pótolni kellett, és erre szolgáltak megoldásként a migránsok.

A könyv utolsó nagy fejezete foglalkozik szűkebben azzal a témával, ami magának a könyvnek is a címe, tehát a népesség számával. Ebben a részben betekintést nyújt a szerző a köztársaság kori Itália népességszámának vizsgálatába, induktív megközelítések és a fennmaradt census-összeírások segítségével.

A korábban említett két irányzat („*low*” és „*high count*”) rövid bemutatása után új irányba kívánja fordítani a figyelmet a szerző. Ő maga a fent említett kettő között egy ún. „*middle count*” megközelítés mellett érvel. A korábbi elméletekkel szemben, melyek szerint a preindusztriális társadalomnak maximalizálnia kellett a termékenységet ahhoz, hogy biztosítani tudják a népesség reprodukcióját, véleménye szerint gyors népességnövekedés normál esetben évszázadonként egy-két esetben jelentkezett. Álláspontja szerint Augustus korában Itália teljes lakossága több mint 6 millió, de kevesebb, mint tíz millió fő volt. A fejezet további részében saját céljai között szerepel, hogy új kontextusba helyezze a census-összeírásokat, hogy megvizsgálja, mi lehetett az oka annak, hogy a korszakban ennyire érdeklődtek a népesség száma iránt, illetve részletesebben kifejti hipotézisét a „*middle count*” elmélettel kapcsolatban. Az előbbi kérdésre a választ abban látja a szerző, hogy a census-összeírásoknak három célja volt: a szavazati joggal rendelkezők, a hadképes személyek, illetve az adófizetésre kötelezett személyek összeírása és megszámlálása.

Álláspontja szerint az ókori viszonyokra vonatkozóan – mivel nem áll rendelkezésünkre megfelelő mennyiségű és minőségű forrás –, amikor számszerűsítjük az adatokat, egy becslést tartományt kell megadnunk, egy konkrét szám helyett. Tehát a szerző által felállított modell lényege az, hogy nem egzakt adatot ad meg, hanem az adatok egy tartományát. Ez alapján Kr. e. 28-ban Itália lakosságának számát 6,2 és 12,1 millió közöttire becsüli, úgy, hogy ebben a rabszolgák is benne vannak. Visszakapcsolódva a korábbi két elméletre, ha egy konkrét adatot kellene megadnia, akkor a szerző 8,2 millióra (szintén a rabszolgákkal együtt) tenné a megadott időben a népességszámot, ami 6,7 millió szabad lakost jelent.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Saskia Hin fentebb röviden bemutatott munkája új lendületet jelenthet az ókori demográfia kutatásában.

Könyvében részletesen sorra veszi és bemutatja a népesedési viszonyokat alakító alaptényezőket, mint például a halálozás, várható élettartam, migráció. A korábban meglévő elméletek mellett egy új megközelítést alkalmaz, ami a bemutatott források alapján helytállónak tűnik, és ezzel lehetőséget bontakoztat ki az ókori demográfia további kutatására. Végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a Kr. e. utolsó két évszázadban Itália népessége korlátozott mértékben, de egyenletesen növekedett. A kötetben található ábrák, diagramok és grafikonok érthetőek, áttekinthetőek, a mű végén található nagy terjedelmű bibliográfia minden demográfia iránt érdeklődőnek kiindulási alapként szolgálhat.

Saskia Hin, *The Demography of Roman Italy: Population Dynamics in an Ancient Conquest Society (201 BCE – 14 CE)*. (A római kori Itália demográfiája – populációdinamika egy ókori hódító társadalomban, Kr. e 201–Kr. u. 14-ig.) Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. Pp. xii, 406 o.

Lehrer Nándor

KÖZÉPKOR

Allegorikus testek: Hatalom és társadalmi nem a késő-középkori Franciaországban

A könyv szerzőjének, *Daisy Delogun* (a University of Chicago professzorának) kutatási területe a késő-középkori francia irodalom, melynek tanulmányozása során elsősorban az identitás alakulásának kérdését kutatja: nevezetesen azt, hogy az egyének miként határozzák meg, és „miként konstruálják önazonosságukat a társadalmi rendhez való viszonyulás során, amely maga is képlékeny, és amelyet konfliktusok és a szerepek újraosztása jellemeznek”. Jelen könyvének kronológiai kereteit VI. Károly (1380–1422) súlyos problémákkal terhelt uralkodása képezi, amelynek legfontosabb eseményeit, ha említés nélkül hagynánk, nem érthetnénk meg a szerző által elemzett művek politikatörténeti hátterét.

Az alapvető problémát az adta, hogy Károly 1392-től az örület egyértelmű jeleit mutatta: ekkor egy rohama során négy testőrét leszúrta, később pedig gyakran száguldozott rezidenciáján magát farkasnak képzelve. A király(ság) helyzetét tovább rontotta a szinte független hatalomként politizáló francia hercegek egymás közti viszálya, továbbá, hogy 1415 után új fejezet kezdődött a *százéves háború*ban: V. Henrik angol király (1413–1422) ugyanis felelevenítette III. Edwárd trónigényét, Azincournál aratott győzelmével (1415) pedig újfent nagyobb területek kerültek az angolok uralma alá. 1420-ban aztán az örült király a troyes-i szerződésben lemondott a francia trónról V. Henrik javára, aki Károly *lánynak férje* lett, de ezzel a lépéssel az uralkodó a *férfi primogenitura* Franciaországban régóta alkalmazott *gyakorlatát sértve*, negligálta saját fia trónhoz való jogát. A trónt végül mégis fia, VII. Károly (1422–1461) foglalhatta el, akinek uralkodása alatt aztán Jeanne d’Arc mozgalmának (tehát egy *nő* által inspirált és vezetett, és a *franciaság* korai megnyilvánulását mutató népi mozgalomnak) is köszönhetően sikerült az angolokat kiűzni Franciaországból (Calais kivételével).

Mínhogy tehát egy emberöltőnyi időszakban Franciaország léte volt a tét, VI. Károly uralkodásának vezető értelmiségi alakjai „szimbolikus, intézményes és jogi megoldásokat gondoltak ki a francia politikai legitimitáció

és identitás mély destabilizálódásának ellensúlyozására, amit a király [tulajdonképpen] hiánya okozott”, és amely megoldások versek, értekezések, szónoklatok formájában realizálódtak. Ezek a szimbolikus megoldások egy, a királytól független kollektív politikai identitás megteremtését célozták, és „Franciaországot olyan gender kategóriákban képzeltek el”, amelyek alkalmasak voltak a politikai hatalom férfijellegének erősítésére, valamint arra, hogy Franciaország fogalmát artikulálják és a lojalitás tárgyává tegyék.

A szimbolikus megoldások közül újdonság volt a XIV. század végén *Franciaország allegorikus alakjának* megjelenése, nevezetesen, hogy *Franciaországot nőalakban, királynéként*, és egyben a *francia nép anyjaként* jelenítették meg, valamint a *párizsi egyetem* olyan allegorikus felfogása, amely szerint az egyetem a *király leánya*. Hasonlóan fontos volt annak a *metaforikus szimbolizmusnak* a megerősödése, amely mind a *királyságot*, mind a *párizsi egyetemet* egy *testként* képzelte el. Az említett allegorikus konstrukciók érdekességét az adja, hogy ugyanebben az időben, tehát a XIV. század végén, de különösen a XV. század elején nyert formalizált jogi alátámasztást és lett ismert széles körben *száli törvény* elnevezés alatt az a francia trónöröklési elv, amely *kizárta a nőket és a nőágot a trón örökléséből*. Különösen fontos volt ebben a tekintetben az az 1328-as rendelkezés, amely kimondva a *női öröklés tiltását*, a férfi primogenitúra mellett foglalt állást. Ez annak idején éppen III. Edwárd francia trónigénye ellen irányult, akinek anyja Szép Fülöp lánya volt, és az angol király ennek folytán követelte magának a francia trónt – ez a jogigény robbantotta ki aztán a *százéves háborút*.

1328-ban azonban nem magyarázták meg sem azt, hogy miért zárják ki a lányágot, sem jogi alátámasztást nem adtak a döntésnek – főként pedig nem használták a szabályozásra a *száli törvény* megnevezést! A nők és a nőág trónöröklésből való kizárásának *száli törvényként* való elnevezése onnan ered, hogy a *száli frankok törvénykönyvének* egyik cikkelye szerint nő nem örökölhetett földbirtokot. A *törvénykönyv* XIV. század közepén történt felfedezését követően erre a kora-középkori szabályra hivatkoztak aztán analógiaként, hogy a trónöröklés szabályozását az ősi törvénnyel összhangban levőnek tüntessék fel – annak ellenére, hogy a *törvénykönyvben* földbirtokról és nem trónöröklésről volt szó –, és csak ekkortól datálható a *száli törvény* kifejezés legkorábbi előfordulása is. Ami miatt a XIV–XV. század fordulója táján a *száli törvény* elnevezés használata elterjedt, sőt annak traktátusokban történő kifejtése is megjelent, az alapvetően két tényezőnek tudható be. Egyfelől reakció volt arra a Christine de Pizan (korabeli híres „feminista”) által képviselt nézetre, hogy a nők egyenrangúak a férfiakkal és akár ural-

codók is lehetnek, másfelől viszont a régi probléma újbóli jelentkezésének, azaz a francia trónra támasztott angol jogigénynek az ellensúlyozása volt. (Érdeemes megjegyezni érdekességként, hogy az angol királyok egészen 1802-ig viselték a Franciaország királya címet a százéves háború örökségé-
ként, amit III. Edwárd 1340-ben vett fel!)

A szerző jelen könyvének indíttatását éppen az a megfigyelés adta, hogy Franciaország és a párizsi egyetem nőalakban történő allegorikus elképze-
lésének megjelenése egybeesett azzal a szellemi „offenzívával”, amely a nők és a nőág trónöröklésből való kizárására irányult. Történeti kérdésként
merült fel tehát, hogy a két, első látásra ellentmondó jelenséget, miként
lehet megmagyarázni. A szerző szerint, ahelyett, hogy ellentmondást lát-
nánk bennük, úgy kell értelmeznünk ezeket, mint egy érem két oldalát: azaz
ugyanazon jelenség két aspektusaként, a királyi hatalom megerősítésének
szándékaként kell kezelni. Ez egyfelől a *politikai hatalom férfijellegének*
hangsúlyozásával történt, másfelől az *ország iránti lojalitás erősítésével*.
A politikai hatalom férfijellegének megerősítését azonban nemcsak a trón-
öröklés *száli törvény*ként való meghatározása és kifejtése adta, hanem az
az organikus metafora is, amely a politikai közösséget az emberi test min-
tájára, a fej és a testrészek (és szervek) analógiájaként képzelte el. Ez a
test, azaz a *politikai test*, ugyanis mindig *férfitest* volt, melynek organikus
hierarchiájában a király volt a fej.

A szerző rámutat arra, hogy Franciaország nőalakban (királyné, a franci-
ák anyja) történő megjelenítésének legkézenfekvőbb forrása az az egyház-
ról alkotott, a Bibliából táplálkozó allegorikus elképzelés volt, mely szerint
Krisztus a férj, az Egyház pedig a feleség. Ez a felfogás, amellett, hogy a
kollektív identitást erősítette, alkalmas volt a politikai hatalom férfijelle-
gének erősítésére is: ugyanis a királyságnak mint nőnek a védelme férfias
kötelezettség volt. Delogu szerint ez volt az egyik (ugyan vitatható, de
megfontolást érdemlő) oka Jeanne d’Arc bukásának. Ő ugyanis azzal, hogy
férfi ruhában járt és kifejezetten megtagadta, hogy női ruhát öltson, kilépett
abból a dzsender szerepből, amelyet a kor a nők számára alapvetően kijel-
ölt: a női nemre nem a védelmező, hanem a védelmezett szerepe hárult.
Ugyanakkor a királyságnak mint a király feleségének koncepciója nemcsak
a *védelmezés*, hanem a *segítés* fogalmát is tartalmazta, a királynék ugyan-
is a korabeli elképzelés szerint közvetítők voltak a király és az alattvalók
közt. Ugyancsak a *segítés* fogalmával magyarázza Delogu, hogy a párizsi
egyetemet allegorikusan a király lányaként fogták fel: a szerző szerint Jean
Gersonnak (a párizsi egyetem kancellárjának) értelmezésében az egyetem
„megingathatlan lojalitású királyi tanácsadó, aki szemben a király valós

rokonaival, nem fenyegeti a királyi hatalmat vagy a királyság utódlását”, hanem annak támasza. Az egyetem tanári karának organikus, tehát testként való felfogása pedig lehetővé tette Gerson számára (a *királyság mint test* – az *egyetem mint test* analógia révén), hogy az egyetem akár „helyettesítse a királyi hatalmat”, amikor VI. Károly mentális problémái miatt képtelen volt ellátni a királyi funkciót – érvel Delogu. Bár ezen utolsó megállapítás némiképp erőltetettnek tűnik számomra, a könyv igen fontos hozzájárulás a középkori politikai gondolkodás allegorikus és metaforikus aspektusainak megértéséhez.

Daisy Delogu: *Allegorical Bodies: Power and Gender in Late Medieval France.* (Allegorikus testek: Hatalom és gender a késő-középkori Franciaországban.) Toronto, University of Toronto Press, 2015. 273 o.

Sashalmi Endre

KORA ÚJKOR

A térképészet mint a gyarmatosítás eszköze: Sir Humphrey Gilbert 1523-as észak-amerikai utazása

Nathan Probasco, az iowai Briar Cliff Egyetem¹ munkatársának 2014-es tanulmánya a Nebraskai Egyetemen készített doktori disszertációja egyik fejezetén alapul. Az írás a *Renaissance Quarterly*-ben jelent meg, amely a Renaissance Society of America (az Amerikai Reneszánsz Társaság)² hivatalos lapja, és a University of Chicago Press³ adja ki. A Társaság 1954 óta működik, és világszerte több mint hatezer tagot számlál.

Nathan Probasco *A térképészet mint a gyarmatosítás eszköze: Sir Humphrey Gilbert 1523-as észak-amerikai utazása* című írásában a szakirodalom (itt a szerző elsősorban a *The History of Cartography Series*-re gondol)⁴ azon állításával kíván szembeszegülni, amely a kora újkori angol gyarmatosítókat úgy mutatja be, mint akik atlanti utazásaik során és kolonizációs tevékenységükben kevéssé hagyatkoztak kartográfiai anyagokra. A szerző kutatását széles forrásbázisra építette, számos nagy-britanniai (British Library, British Museum, London, Hatfield House Archives, Hatfield, The National Archives, Kew) és amerikai intézetben (Free Library of Philadelphia, Library of Congress, Washington, DC, Newberry Library, Chicago) megfordult.

A szerző által elemzett expedíció magyar szempontból is köztudottan jelentős, hiszen az utazás egyik résztvevője Budai Parmenius István (Stephanus Parmenius Budeius, c. 1555–1583) volt. Parmenius 1581-ben jutott el Oxfordba, ahol Richard Hakluyt, geográfus, az amerikai gyarmatosítás egyik korai előmozdítója, bemutatatta őt a felfedező Humphrey Gilbert-nek, akinek öt vitorlásból álló flottája 1583 júniusában indult útnak Észak-Amerikába. Budai Parmenius István krónikásként kísérte el a gyarmatosítókat. Augusztus elején kötöttek ki Új-Fundlandon, és addigi útjukról

1 Az 1930-ban alapított intézmény a katolikus egyházhoz és a ferences rendhez kötődik.

2 <http://www.rsa.org/> [utolsó megnyitás dátuma: 2015. szeptember 15.]

3 <http://www.press.uchicago.edu/index.html> [utolsó megnyitás dátuma: 2015. szeptember 15.]

4 A *The History of Cartography Series*, azaz a *Térképészet Története Sorozat* 1987 és 2015 között megjelent kötetei közül a David Woodward szerkesztésében 2007-ben kiadott *Cartography in the European Renaissance* című munka bizonyos állításaival vitatkozik a szerző.

a fiatal magyar humanista levélben számolt be Hakluyt-nak.⁵ Három héttel a levél kelte után azonban a hajó, amelyen Parmenius utazott, zátonyra futott, és elsüllyedt. Az ifjú költő, akinek nevét ma a kanadai St. John városában emléktábla őrzi, a tengerben lelte halálát. Budai Parmenius Istvánt Kropf Lajos fedezte fel újra a magyar közönség számára, aki 1889-ben a Századokban jelentetett meg tanulmányt róla.⁶

Nathan Probasco alapállítása, hogy a „gyakran marginalizált és félreértett” Gilbert-féle vállalkozáshoz „Norumbega” gyarmatosítására (amely elnevezés alatt körülbelül a mai Új-Angliát értették a kora újkorban) a szervezők „legalább öt külön nyomtatott és kéziratot térképet készítettek egy olyan időszakban (1580 és 1583 között), amikor a Föld nyugati feléről jóformán semmiféle angol térkép nem létezett [...]”⁷

A tanulmánnyal a történész ahhoz a szakirodalmi párbeszédhez kíván hozzájárulni, amely a közelmúltban a kora újkori térképeket mint „a tudásról és hatalomról folyó diskurzust” kezdte multidiszciplináris eszközökkel újraértelmezni. A térképi ábrázolás, illetve a földrajzi nevek, az üres tér motívuma „hermeneutikai és szemiotikai” elemzésével Probasco feltárja azok szerepét az expedíció előmozdításában, a szükséges támogatás megszerzésében, és a hatalmi viszonyok érzékeltetésében. „Anglia történelmében először Észak-Amerika vált betelepítendő, és nemcsak megkerülő területté vált, és a térképészet jelentős szerepet játszott ebben az átalakulásban” – állapítja meg a szerző.⁸

Humphrey Gilbert – írja Nathan Probasco – éveket töltött az expedíció előkészítésével, és munkáját a korabeli Anglia legjelesebb térképészei se-

5 A levél (De navigatione Humfredi Gilberti ad deducendam in novum orbem coloniam suscepta, carmen epibatikon) digitalizálva olvasható itt: <https://archive.org/details/denavigationehu00budegoog/tutolsó/megnyitás:2015.szeptember15>.] Magyar-angol fordítása megtalálható Balázs Dénes Budai Parmenius István levele Új-Fundlandról Richard Hakluyt-nak Oxfordba, 1583. augusztus 6. című publikációjában. (Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 7. k. 1989., 78–80.)

6 Kropf Lajos: Budai Parmenius István. In: Századok, 1889. (23. évf.) 2. sz. 150–154.; további szakirodalom: The New Found Land of Stephen Parmenius. The life and writings of a Hungarian poet, drowned on a voyage from Newfoundland, 1583. Szerk. és latinból ford., jegyzetekkel ellátta: David B. Quinn, Neil M. Cheshire. Toronto, Buffalo, 1972.; David B. Quinn: Budai Parmenius István: az első magyar utazó Észak-Amerikában. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. (78. évf.) 2. sz. 203–210.; Balázs Dénes: Budai Parmenius István, az első magyar tudós utazó Amerikában (1583). In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 7., 1989. 3–8.

7 Probasco, 2014. 426.

8 i. m. 426–427.

gítették: John Dee,⁹ akit Gilbert 1567 óta ismert, Simão Fernandes,¹⁰ Michael Lok¹¹ és Richard Hakluyt.¹² Munkájukban az Erzsébet-kori Anglia kartográfusai az elérhető legfrissebb atlaszokra, navigációs kézikönyvekre és almanachokra támaszkodtak. Az uralkodó támogatásának megszerzése kulcsfontosságú feladat volt az expedíció sikeréhez, ugyanakkor nehézségekbe ütközött Gilbert előző, 1578-as akciójának kudarca és kalózkodásba fulladása miatt. A királynő a történetek után visszavonta a korábban Gilbert részére kiállított uralkodói rendeletet, amelyben engedélyt adott az amerikai gyarmatalapításra.¹³

A tanulmány legrészletesebben John Dee kéziratosa térképeivel foglalkozik.¹⁴ Az első térképet Dee még 1580-ban alkotta meg, hogy Humphrey Gilbert számára megkönnyítse az expedícióhoz szükséges uralkodói jóváhagyás megszerzését, a másodikat pedig, amelyet Gilbert flottája az óceánon való átkeléshez használt, 1583-ban szerkesztette.

Az első, pergamenre készített térképnek szánt fő feladat az volt, hogy bizonyító erővel szolgáljon – akár a Titkos Tanács, a bíróság, vagy a parlament előtt is – arról, hogy az angoloknak joga van a gyarmatosításhoz Norumbega területén. Azt is remélhették, hogy Gilbert visszakapja uralkodói pátenst a kolonizálásra. Céljaiknak megfelelően John Dee Norumbegát helyezte el a térkép közepén, amely a kortárs térképekhez képest pontosabban ábrázolta Észak-Amerikát. A kartográfus-matematikus további szempontjai a térkép elkészítésénél Probasco szerint az alábbiak voltak: a XVI. századi térképeken egyre nagyobb számban előbukkanó ún. fantom-szigetek több-

9 John Dee (1527–1608) matematikus, természetfilozófus, aki tanulmányait Cambridgeben kezdte, majd a kontinensen folytatta többek között a neves térképész-matematikusok, Abraham Ortelius-tól és Gerardus Mercatortól tanult. I. Erzsébet tudományos és orvosi tanácsadója volt, és több felfedezőút előkészítésében részt vett, így Martin Frobisher 1576–1578-as Kanadába irányuló expedíciójában is. Dee-t ugyancsak rendkívül érdekelt az asztrológia és az okkult tudományok.

10 Simão Fernandes (c.1538–c.1590) portugál származású tengerész, élete bizonyos szakaszaiban kalóz, akire leginkább kolóniaalapítási kísérletei miatt emlékeznek, melyek során az 1580-as években két expedíciót irányított Roanoka szigetére (a mai Észak-Karolina területén). Amerika keleti partvidékéről készített térképe Sir Robert Bruce Cotton könyvtárában maradt fenn, akinek gyűjteménye a brit nemzeti könyvtár alapját képezte.

11 Michael Lok (c. 1532–c.1621) angol kereskedő, aki otthoni tanulmányai végeztével több mint két évtizedet Flandriában és Spanyolországban, illetve a levantei kereskedelmi útvonalakon hajózva töltött. Lok 1576-ban Martin Frobisher expedíciójának fő támogatójaként szerzett nevének ismertséget.

12 Richard Hakluyt (1553–1616) angol szerző, aki legjelentősebb munkáit azért írta, hogy népszerűsítse Észak-Amerika angolok általi betelepülésének tervét.

13 Probasco, 2014. 427., 431.

14 i. m. 428–446.

ségét eltüntette, hogy az Anglia és Norumbega közti utazást minél akadálymentesebbnek mutassa; felrajzolta a hosszúsági és szélességi köröket, és a legjelentősebbnek ítélt negyvenötödik északi szélességi kört – akárcsak más fontos földrajzi helyeket – vörössel jelölte. Ez volt az a vonal, amely fölött Dee érvelése szerint a sapnyoloknak már nem lehettek gyarmatosítási követeléseik, ami nagyon fontos indok volt, miután Gilbert korábbi (1578-as) szabadalma csak „más keresztény uralkodó vagy nép által” nem birtokolt földekre adott kolonizálásra jogokat. „A még nagyjából felfedezetlen észak-amerikai belső területeket Dee majdnem teljesen jelöletlenül hagyta, hatékonyan *terra nullius*-ként különböztetve azt meg, amely nem tartozott valamely európai nemzet szuverenitása alá... [...] vagyis Dee az expanziót készítette elő.” A kortársak közül többen úgy gondolták, hogy Észak-Amerika lehetne az új otthona Anglia gyorsan növekvő népességének.

John Dee-nek a térkép elkészítésében segítségére volt Simão Fernandes saját készítésű, dél-és észak-amerikai utazásain alapuló térképe. A többi rendelkezésre álló térképhez képest Fernandes-é jóval pontosabban ábrázolta Norumbegát, ahová 1580 második felében Gilbert egyik hajóján személyesen látogatott el.

Humphrey Gilbert-nek szüksége volt egy tengerhajózási térképre, amely a lehető legbiztosabb útvonalat biztosíthatta flottája számára az Atlanti-óceánon keresztül. Probasco megemlíti, hogy Norumbega körül összesen két ismert hajós járt Angliából, Fernandes és John Walker, ők azonban mindketten elérhetetlenek voltak Gilbert 1583-as expedíciója számára, mivel az előző évben Edward Fentonnal (?–1603) tartottak világ körüli hajóúttján. A tengerhajózási térkép elkészítésében Dee korábbi tapasztalataira támaszkodhatott abból az időből, amikor Martin Frobishernek segített előkészíteni utazását az Északnyugati átjáró megtalálásához (1576-ban). 1583 előtt azonban Dee most bemutatott két térképén és egy 1576-os „kezdetleges” darabon kívül az angol tengerhajózási leírások és térképek nem ábrázolták Észak-Amerikát.

John Dee a caboti példa alapján Norumbegát szigetként rajzolta meg, és Michael Lok térképét ismerve két útvonalat is ábrázolt, amelyeken keresztül Japán és Kína megközelíthető, továbbá pontosította (Ortelius és Mercator 1560-as évekbeli világtérképeihez képest) az Atlanti-óceán északi felének szélességét a legnyugatibb angliai pont és Újfoundland között. Dee valószínűleg igénybe vette William Borough tudását is, aki 1579-ben készített kézikönyvet a vitorlázási irányokról Atlanti Kanada felé. A tengerhajózási térképet Gilbert olyan nagyra becsülte, hogy gyarmatosítási szabadalomlevelével egy helyen tartotta, és minden igyekezetével próbálta távol tartani

azt a spanyolok kémjeitől, akik már 1578-as útján is beférkőztek legénysége soraiba.

A tanulmány következő része Richard Hakluyt nyomtatott térképeivel foglalkozik,¹⁵ amelyek elsődleges célja az angol gyarmatosítás népszerűsítése volt. Hakluyt 1582-ben adta ki első munkáját, amellyel befektetőket célzott meg (*Divers Voyages Touching the Discoverie of America...*), és ugyanekkor jelent meg Budai Parmenius István *De Navigatione* című latin nyelvű verse, amellyel humanista körökből igyekeztek támogatókat szerezni Gilbert ügyének. Könyvében Hakluyt elsősorban az addig Észak-Amerikáról elérhető leírásokat és az Anglia gyarmatosító szándékát legitimizáló iratokat gyűjtötte össze, és felkérte Michael Lokot, hogy készítsen egy térképmellékletet. Lok részt vett Frobisher utazásainak előkészítésében, és több évtizedes utazó kereskedői karrierje során jelentős térképészeti és navigációs gyűjteményt is felhalmozott. Lok fametszésű térképet készített, amely azonban nem lehetett olyan pontos és részletes, mint John Dee-é, vagy Fernandes-é, a Titkos Tanács ugyanis megtiltotta, hogy az újonnan tett felfedezéseket az expedíciókban részt vevők nyomtatásban publikálják. A titkolózás oka abban rejlett, hogy a fenti információkat nem kívánták a rivális államok tudomására hozni. Lok térképe azonban így is meglehetősen drága és lassú eljárással készült, amiben Probasco ismét annak bizonyítékát látja, hogy Gilbert és társai nagy jelentőséget tulajdonítottak a térképeknek. Lok térképe elsősorban azt kívánta hangsúlyozni, hogy Anglia és Norumbega mennyire közel vannak egymáshoz (ellentétben Dee hajózási célokra készített térképével, amely az óceánt valódi szélességében igyekezett megjeleníteni). A szerző kutatása alapján a Hakluyt-féle kiadvány (amely tartalmazta a legkorábbi és legfrissebb angol térképet is Dél- és Észak-Amerikáról) legalább néhány támogatót szerzett Gilbert ügyének.

A tanulmány utolsó részében Probasco kitér arra, hogy milyen szerepet szánt volna Humphrey Gilbert a kartográfiának és a felbérelt térképészítőknek, amennyiben gyarmatalapítása sikeres lett volna.¹⁶ A földrajzi pontosítás jelentette utazáskönnyítő előnyön kívül Gilbert további anyagi támogatást is biztosítani kívánt magának a részletes térképekkel: a középkori földrajzi munkák mintájára a Norumbegán talált nyersanyagokat, sőt az őslakos indián törzseket és fő javaikat is feltüntette volna, hogy a kereskedőket érdekeltté tegye vállalkozásában. Az indián törzsek lakhelyének, egymás közti viszonyainak térképre ültetése hasznosnak bizonyult volna egy esetleges konfliktushelyzetben a gyarmatosítók és az őslakosok között.

15 i. m. 446-453.

16 i. m. 453-462.

Az expedíció során Thomas Bavin kapta a feladatot, hogy folyamatosan feljegyzéseket készítsen a tengerhajózási segédletek és térképek pontosításához, és segédek egész csoportja segítette őt számításaiban. A számításokban Bavin, akiről a Gilbert-féle vállalkozásban betöltött szerepén kívül más információ nem maradt fenn, William Borough és Robert Norman legújabb navigálási eszközeire támaszkodhatott. A Bavin által készítendő térképekhez nemcsak költséges alapanyagokra volt szükség, hanem az első angol térképészeti szimbólumokat tartalmazó jelmagyarázat megalkotásához is. Különösen jelentős feladat volt a korban minden öböl és torkolat, illetve hajózható folyó minél pontosabb meghatározása, mivel ezek mindegyike a potenciális útvonalat rejthette a régóta kutatott Északnyugati átjáróhoz. Hiába volt azonban Gilbert és köre a legújabb térképészeti fejleményekkel felszerelve, azok nem lettek volna megfelelőek ahhoz, hogy Angliát riválisaihoz képest komoly előnyhöz juttassák. Az expedíció azonban többszörösen tragédiába torkollt, Bavin addig készített térképei a Delight hajóval (és a fiatal Budai Parmenius Istvánval) együtt süllyedtek Sable szigeténél a tenger mélyére. Ha néhány térkép Gilbert hajóján maradt is, azok is elvesztek nem sokkal később, mikor fregattja felborult és elveszett az Azori-szigetektől északra. Humphrey Gilbert öröksége azonban Probasco megfogalmazásában tovább élt féltestvére, Walter Raleigh Roanoke kolóniáján. A szerző őt, John Dee-t, Richard Hakluyt-ot és az expedíciót segítő kör többi tagját azok közé helyezi el, akiknek köszönhetően a XVI. század végére az angol térképészet gyors fejlődésnek indult.¹⁷

Nathan Probasco: Cartography as a Tool of Colonization: Sir Humphrey Gilbert's 1583 Voyage to North America (A térképészet mint a gyarmatosítás eszköze: Sir Humphrey Gilbert 1583-as észak-amerikai utazása). In: *Renaissance Quarterly* 67 (2014) 425–472. o.

Zádorvölgyi Zita

17 i. m. 462–465.

A föld, a paraszt és a szabadság: a XVII. századi orosz Észak (Je. N. Szejkovszkaja új monográfiája)

Ismertetendő írásunk szerzője, *Olga Novohatko* rámutat, hogy az oroszországi parasztság történetének vizsgálatában továbbra is fennmaradtak a korábbi hiányosságok, pedig az új források és megközelítések lehetővé tették volna az előrelépést. *Szejkovszkajának* a tanulmányban elemzett könyve (Russzkij kresztyjanyin v dome i mire: szevernaja gyerevnya konca XVI-nacsala XVIII veka. Moszkva, Indrik, 2012.) friss szemléletével a hiányolt előrehaladást segítheti.

Szejkovszkaja műve a koncentrikus körök elvére épül, a középpontban a parasztcsalád és a porta áll, majd a közelebbi (a rokonok és a szomszédok) és a távolabbi kapcsolati háló (a voloszty és az ujezd a faluközösségi és az állami adminisztráció szerveivel) következik. A parasztcsalád mindennapi életének, a közösségen belüli és külső kapcsolatainak vizsgálatakor a könyv szerzője nem törekszik sem aprólékos leírásokra, sem tág statisztikai általánosításokra és ez a megközelítés Novohatko szerint különösen kedvezőnek bizonyult. Szejkovszkaja meggyőzően, gazdag forrásanyagon mutatta be, hogy a korabeli parasztcsalád áthághatatlan társadalompszichológiai és gazdasági törvényszerűségeknek vetődött alá, amely a kiscsalád individualizmusa és a rokonság közötti pulzálással a nehéz életkörülmények közepette megkísérelte egyesíteni a nemzetség emberi és anyagi erőforrásait. Akár a filmvásznon, úgy tárulnak az olvasó elé az észak-orosz földek paraszti művelés alá vonásának hosszú és küzdelmes szakaszai. A paraszti földügyletekben nemhiába sorolják fel részletesen és büszkeséggel a sok munkabefektetést és türelmet igénylő ingatlangyarapodást.

Az orosz Északon a zord természeti körülmények miatt a földeket csak közös munkával és egymás segítségével lehetett a művelésbe bevonni. Ugyanakkor a felnőtté vált családtagok irtásföldjüket és más ingatlanjukat igyekeztek elkülöníteni szüleikétől és testvéreikétől. Mindenesetre ebben a régióban a természetföldrajzi feltételek inkább a faluközösségi és a magántulajdonosi tendenciák kiegyenlítődése irányába hatottak. Az I. Péter

kori katonai mozgósítás és Szentpétervár építése nagyban befolyásolta az orosz Észak parasztsága demográfiai mutatóinak alakulását. A katonaaállítás a XVIII. század első negyedében a parasztsaládoknak sokkal súlyosabb terhet jelentett, mint korábban, mivel a sorozások gyakoribbak és nagyobb méretűek voltak. A hadseregbe és az új főváros építésére történő korlátlan mobilizáció lényegesen befolyásolta a parasztsaládok számát, struktúráját és általában a demográfiai folyamatokat. Leggyakrabban a családok legmunkaképebb tagjait vitték el katonának. A faluközösség arra törekedett, hogy csak a nőtlen férfiakat sorozzák be, sokszor azonban a nőekre is sor került. A családfenntartó elvesztése miatt több család elhagyta a közösséget, vagy éhen halt. A mozgósítás miatt meggyengült gazdasági potenciálra adott sajátos paraszti válaszreakcióként foghatjuk fel a bonyolult, osztatlan, a szülői és testvéri kapcsolatokon nyugvó nagycsaládok további működését.

Az orosz Észak sajátossága, hogy az itteni parasztek többsége személyileg szabad, állami parasztként volt, akiknek földje az állam tulajdonát képezte, valójában azonban a különböző földterületek igazi birtokosai az azokat nehéz munkával művelésbe fogó parasztek voltak, ők gyakorlatilag szabadon rendelkeztek vele: eladhatták, megvehették, elzálogosíthatták és átörökíthették. Novohatko rámutat, hogy Szejkovszkaja nemhiába alapozta művét az interperszonális kapcsolatok alakulását reprezentáló forrásokra. Ezekből kiviláglik, hogy az északi orosz parasztság arculatát nem torzította el sem a jobbágyrendszer, sem az állami adminisztráció. Az Arhangelszki és a Vologdai Kormányzóságok parasztjait és parasztsaládjait a tulajdonosi tudat, az önállóság, a felelősségérzet, a föld és a mezőgazdasági munka szeretete jellemezte. A földadásvételi szerződések és a telekkönyvek a számadatokon kívül jól mutatják a termőföld paraszti értékelését, és általában az északi orosz parasztság társadalmi öntudatának és kulturáltságának szintjét. A parasztek jelentős része tudott írni és olvasni, ami elengedhetetlen volt a választott falusi közösségi tisztségek betöltéséhez.

Szejkovszkaja könyvében dokumentumokkal igazolja, hogy az északi orosz parasztek a XVI. századtól a XVIII. század elejéig több nemzedéken át megszállottan ragaszkodtak földbirtokaikhoz, sőt mindenáron növelni igyekeztek azokat. A földdel kapcsolatos paraszti okiratok szakkifejezései a földesúri okmányokkal összevetve több hasonlóságot, mint eltérést mutatnak. A parasztek tulajdonában nemcsak szántóföldek, hanem más földterületek (kaszálók, erdők, halászó és vadászó helyek) is voltak. A telekkönyvekben és a földdel kapcsolatos egyéb dokumentumokban a parasztek teljes neve (keresztnév, apai és családnév) szerepelt. Az orosz Északon a paraszti

földadásvétel a legnehezebb történeti időszakokban (az opricsnyina idején, az opricsnyina és a zavaros idők között, a zavaros években) is tovább folyt. 1607 és 1611 között ugyan volt bizonyos megszakítás, mivel az északi orosz parasztok és a poszadiak vagy II. Ál-Dmitrijt támogatták, vagy maguk álltak az intervenciók elleni népfelkelések élére. A korábbi megszokott és stabil életfeltételekhez és földszerzéshez való visszatérés 1611-től indult el: a földügyletek innentől állandóan gyarapodtak. Novohatko úgy véli, hogy az előbbieket figyelembe kell venni a zavaros évek megítélésénél.

Svejkovszkaja műve második részében a parasztoknak a falusi világban játszott szerepével foglalkozik. *Ja. Je. Vodarszkij* kutatásai szerint 1678 és 1719 között 1,1–1,6 millióra tehető az oroszországi állami parasztok száma, közülük északon és északkeleten több mint 250 ezren éltek. *N. F. Gyemidova* a XVII. századi szolgáló hivatalnokságról írott könyvében rámutatott, hogy egy hivatalnokra közel 3500 alattvaló jutott. Valójában tehát szerény méretű állami apparátus irányította a nagyszámú lakosságot. Ráadásul az európai országoktól eltérően az oroszországi népesség nem kis területen összpontosulva, hanem óriási, sokszor nehezen megközelíthető térségekben és szétszóródva élt. Ilyen körülmények között mind a falusiaknak, mind az állami szerveknek érdekében állt a helyi önkormányzati intézmények fenntartása. Ugyanakkor ez a situáció ellentmondásokat is magába foglalt. A falusi lakosság megőrizhette önkormányzatát, amivel a hatalom számolni kényszerült, és a két intézményrendszernek bizonyos keretek között együtt kellett működnie.

Novohatko rámutat, hogy az állami és az önkormányzati szervek kapcsolatát úgy lehet legjobban feltárni, ha a legapróbb mechanizmusokig eljutva, mikroszintű vizsgálatokat végzünk, ahogy ezt kitűnően megteszi Svejkovszkaja. A szerző részletesen taglalja a faluközösségek legfőbb jellemvonásait. Először is: világos vertikális struktúrájuk volt. A paraszti önkormányzatban a demokrácia elvei valósultak meg. Minden szinten a falugyűlések döntöttek. Természetesen létezett nemi, társadalmi és gazdasági cenzus. A gyűléseken a földterülettel rendelkező és ennek megfelelően adót fizető parasztok vehettek csak részt. Itt történt a földek kimérése, az adók kiírása és a tisztségviselők megválasztása. Az utóbbiakat általában egy évre választották, vagyonukkal feleltek munkájukért, megbízatásuk végén beszámoltak tevékenységükről, és az államhatalom előtt a közösség vállalt felelősséget értük. A szerző szerint az északi orosz parasztság fejlett jogi kultúráját mutatja falusi tisztviselőik bürokratikus procedúrája. A paraszti öngazgatás minden lépését írásban rögzítették, és szigorúan szabályozták a vele kapcsolatos dokumentumok nomenklatúráját. A paraszti önkormányzat

fontos jellemvonásaként tarthatjuk számon az önfinanszírozást, az állami szervektől való pénzügyi függetlenséget.

A falusi lakoságnak és az államhatalmi szerveknek paradox módon egyaránt megfelelt, ha az észak-országi paraszti öngazgatás legitimitása erősödik, és intézményei mintegy hozzásimulnak az állami struktúrákhoz. Novohatko hangsúlyozza, hogy rendkívül fontos a paraszti önkormányzat mechanizmusának és az állami szervekkel fenntartott kapcsolatoknak a vizsgálata. Mindezeket csak mikroszinten lehet eredményesen elvégezni, amit Szejkovszkaja a modern orosz historiográfiában először meg is tesz. A földek újrafelosztása növelte a vállalkozásban élenjáró parasztok további lehetőségeit, de ugyanakkor igazságosan, egyenlő esélyeket biztosított az eredményes gazdálkodásra a közösség többi tagjának is. A földfelosztásoknál, az adók kirovásánál és az erdőirtásoknál a falusi önkormányzat igazságosságra törekedett: figyelembe vette a parasztcsaládokban és a parasztgazdaságokban időközben beállt változásokat. Az aktusok „demokratikus jellegét” próbálták erősíteni azzal is, hogy ezeket nem egyedül a sztarosztta, hanem egy „paraszti kollégium” hajtotta végre. A szerző hangsúlyozza azt is, hogy a vizsgált időszakban, régióban és paraszti kategóriánál az orosz állam nem rendelkezett olyan hivatalnoki apparátussal, amellyel a legalsóbb szintig szabályozhatta volna a lakosság élet- és munkakörülményeit, és ez a megfelelő gazdálkodás és adófizetés biztosításán túl nem is állt érdekében.

A falugyűléseken teljes jogkörrel azok a parasztok vehettek részt, akik az adózási könyvekben szerepeltek. A faluközösségi tisztségviselők a szolgáló emberek közé tartoztak, megválasztásukkor és mandátumuk lejártakor meg kellett jelenniük a hatalom helyi képviselőjénél: a vajdánál. Az állam ezzel az aktussal erősítette meg legitimitásukat. A faluközösségi világ kulturális-jogi normáinak rendszere megegyezett az orosz állami adminisztratív-bürokratikus hagyományokkal. A procedúrák és a terminológia egysége hosszú évek gyakorlatán és a mentális közösségen alapult és ezt egyformán elfogadták az uralkodó és az alsó rétegek. A sztaroszták és más tisztségviselők bevételi és kiadási könyveket vezettek, feljegyezték a pereket, a kérelmeket és egyéb fontos ügyeket. A szerző szerint a faluközösségi ügyintézés fejlettsége nem maradt el az államtól.

A faluközösségi önkormányzatot az állami rendszerrel rokonította a tisztségviselők tevékenységének ellenőrzési módja és cserélődésük. Mindkét szisztémában aránylag rövid ideig töltötték be a tisztségeket: a vajdák két, a sztaroszták egy évig. A pozíciók átadásakor részletes vagyoni és irattári leltárt készítettek, rámutatva a hiányosságokra. A tisztségét átadónak nemcsak az utódjának, hanem a közösségnek is el kellett számolnia. Szej-

kovszkaja bemutatja, hogy az állami és a faluközösségi rendszer egyaránt a bizalom és az ellenőrzés kiegyensúlyozott elveire épült. Jellemző, hogy mindkét szisztémában azonos terminológiát használtak. A vajdák évente költségvetési leltárt készítettek a Besorolási Hivatalnak és ugyanilyen nevű és tartalmú dokumentumok szerepeltek a sztaroszták beszámolóiban. Mind az állami, mind a faluközösségi rendszerben közös terminus („sztol”) jelölte azt a helyet, ahol a döntéseket hozták.

Svejkovszkaja a XVI–XVII. századi orosz élet fontos sajátosságának tartja a faluközösségi világ feletti állami védnökséget. Az ún. ünnepi lakomákban nem annyira a megvendéglés jutott kifejezésre, hanem az uralkodó és családja kegyességének és a hatalomhoz való közelségnek a demonstrálása, amit a korabeli orosz társadalom egyfajta szociális jelzéseként értelmezett. Svejkovszkaja gazdag anyagon mutatja be azt, hogyan zajlottak a vidéken rendezett lakomák. A vajda ezekre meghívta az újonnan választott faluközösségi tisztviselőket. Ilyen megvendéglések voltak például a cári család tagjainak névnapján, az új vajdai lak házavatóján és a vajda és szolganépe családi ünnepein. Svejkovszkaja műve bizonyos fokig korrigálja a vajdáknak és adminisztratív apparátusuknak a faluközösség által történő javadalmazási rendszeréről alkotott elképzelésünket, ami az orosz historiográfiában az archaikus igazgatási szisztéma jellemzőjeként honosodott meg. A faluközösség ugyanis pénzben is fizetett tiszttségviselőinek. A monográfiában említett évi 6-10 rubel fizetség a XVII. században elég jelentős összegnek számított. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a korabeli orosz közigazgatás tisztviselői a pénzbeli ellátmányon kívül elsősorban adószedési javadalmakban részesültek. Novohatko az utóbbit a kincstár pénzeszközeinek szűkösségével, az igazgatási rendszer sajátosságaival és azzal magyarázza, hogy az államnak a helyi adminisztrációs költségeket az alattvalóknak elfogadhatóbb módon, de át kellett hárítania a lakosságra.

A Svejkovszkaja által vizsgált kiadási könyvekben precízen felsorolják az adminisztrációra költött pénzt. Az ujezdek életében fontos szerepet játszott a vajda szolganépe. Ez az apparátus közvetítőként funkcionált a vajda és az alattvalók között és elősegíthette az előjáró kedvező döntését. A vajda hivatalnokainak társadalmi súlyát és hierarchiabeli státusát az alattvalók is tudták, amit jól mutatnak a kiadási könyvekben szereplő ajándékok. Az utóbbiak a „legitim tiszteletadást” fejezték ki a lakosság részéről feljebbvalóik irányába. Ahogy a faluközösségi választott tiszttségviselő a kiadásokért felelősséggel tartozott a közösségeknek, ugyanúgy a vajdákat is ellenőrizték felülről és alulról. A tiszteletadás és a kedvező döntésekért való megvesztegetés között vékony határ húzódott, de Svejkovszkaja művéből kiderül,

hogy a helyi tisztviselők javadalmazási rendszerét a felek jogszerűnek és az állami és a népi igazgatási szisztéma elszakíthatatlan részének tartották, pozitívaként pedig megemlíthető, hogy az alattvalók tudták, hogy kinek, miért és mennyivel tartoznak. Novohatko hangsúlyozza, hogy a nemzeti talajból és mentalitásból kinövő kulturális-jogi tradíció sokban elősegítette a zavaros időszak utáni állami újjászületést.

A szerző igen fontosnak véli Szejkovszkaja művében a tematikával és a forrásokkal kapcsolatos újszerű metodikát. A kutató az északi orosz parasztság történetét úgy rekonstruálja, hogy abban a magánélet és a közélet különböző szféráinak konkrét emberi kapcsolatai tárulnak fel. A paraszti világ mikroszintű kutatása összekapcsolódik a közösségen belüli interperszonális viszonyok és más társadalmi csoportok kapcsolatrendszerének elemzésével. Szejkovszkaja az előbbieket miatt felhasználja a társtudományok (a történeti földrajz, a nyelvtudomány, a helynévtudomány és a genealógia) módszereit és adatait. A széleskörű forrásanyagban az állami törvényhozási iratok ugyanúgy fellelhetők, mint a paraszti közösségek okmányai. A különböző tudományágak módszereit alkalmazva és aprólékos összehasonlító munkával sikerült tisztázni a paraszti világ és a helyi államhatalmi szervek kapcsolatrendszerének bonyolult kérdéseit, és így megértetni a paraszti földhasználat és földbirtoklás logikáját. Az előbbieket nyomán feltárul előttünk a korabeli egyik legfontosabb társadalmi kategória: az északi orosz állami és kolostori parasztság rendszerszerűen megjelenített élete. Szejkovszkaja a levéltári forrásokon keresztül objektív és pártatlan következtetésekhez jut-tatja könyve olvasóit, az újszerű megközelítések pedig új nézőpontok fele orientálják őket.

Olga Novohatko: Zemlja, kresztyjanyin i volja: Russzkij Szever XVII veka – O novoj monografii Je. N. Szejkovszkoj. (A föld, a paraszt és a szabadság: a XVII. századi orosz Észak – Je. N. Szejkovszkaja új monográfiájáról). Rosszijszkaja Isztorija. 2014. 2. 60–76. o.

Kurunczi Jenő

A svájci Esküszövetség képviseleti intézménye európai összehasonlításban 1470 és 1798 között

Andreas Würgler vaskos monográfiában dolgozta fel a svájci *Tagsatzung* késő középkori és kora újkori történetét. A német Bibliotheca Academica kiadó gondozásában részben lerövidített, részben 2009-ig aktualizált szakirodalommal kiegészített habilitációs munka látott napvilágot a Kora Újkori Történeti Kutatások sorozat 19. köteteként. Würgler — a Berni, valamint immáron egy éve a Genfi Egyetem történész professzora — a német nyelvterületek történész közösségének egyöntetű véleménye szerint ezzel a feldolgozással hiánypótló munkát tett le az európai képviseleti intézmények összehasonlító történeti kutatásainak asztalára. (Thomas Maissen *Neue Zürcher Zeitung* online 2014.08.27., Daniel Schläppi *Historische Zeitschrift* 300. (2015) 2. sz. 496–498.)

A *Tagsatzung* a svájci kantonok képviselőinek gyűlése, a rendi Esküszövetség legfontosabb grémiuma, képviseleti intézménye. Korai formáját, működésének kezdeteit a XIX. század folyamán a középkori szövetségekben, az 1920-as években a vitás ügyek rendezésére létrehozott döntőbíróóságok intézményében látták a kutatók, napjainkban pedig a kondomíniumok közös igazgatási rendszerében, a közösen kezelt területek bevételeinek elszámolására évente megszervezett találkozókban vélik felfedezni. A kantonok integráló intézményeként, az Esküszövetség szimbolikus megtestesítőjeként funkcionáló gyűlés komplex uralmi rendszert jelenített meg. 1513-tól tizenhárom teljes jogú kanton, és tizenegy nem teljes jogú tag képviselőit tömörítette, illetve kondomíniumokat és protektorátusokat kezelte. A kutatások mai állása alapján konszenzusos vélemény alakult ki a történészek között arról, hogy a *Tagsatzung* az Esküszövetség politikai és gazdasági elitjének kommunikációs központjaként működött, funkciója pedig túlmutatott alkotmányjogi jelentőségén. Részleges meg egyezés született a kutatók között arról, hogy nem volt rendi jellegű gyűlés, hanem egyes vélemények szerint a közösen kezelt területek, azaz a kondomíniumok kormányzataként, más vélemények szerint a kantonok

követeinek kongresszusaként, azaz egy felső föderációs kormányzatként működött a rendi korszakban.

1959 és 1980 között egyáltalán nem jelent meg monográfia a témában, csupán kisebb tanulmányok láttak napvilágot. Ezt a szerző azzal magyarázta, hogy a svájci kora újkori történeti kutatások intenzíven a kantonokban, nem pedig szövetségi szinten zajlottak. A kvantifikáció és a funkcióanalízis az 1980-as évek közepétől hódított teret a svájci történeti kutatásokban, ezek a módszerek ennek a munkának is lényeges részét teszik ki. A kvantitatív analízis mellett a szerző élt a praxeológia által inspirált intézményi szociológia módszereinek eszköztárával, elvégezte a gyűlésen folytatott politikai kommunikáció kultúrtörténeti vizsgálatát, áttekintette a percepció folyamatokban érdekelt diplomáciatörténet eszköztárát, elemezte a *Tagsatzung*ról készített történeti képeket mint forrásokat, valamint az európai parlamentekkel és képviseleti gyűlésekkel történt összehasonlítást követően elhelyezte a svájci képviseleti intézményt Európa más képviseleti intézményei között.

A *Tagsatzung* történetének legfontosabb forrásait a jórészt 1450-től datálható esküszövevények jegyzőkönyvek, végzések (*eidgenössische Abschiede*) képezik. Könnyen kutatható forrásokról van szó, hiszen egyrészt online elérhetők,¹ másrészt nem utolsó szempont, hogy modern német nyelvtudással is könnyen értelmezhetőek a középkori, kora újkori német szövegek. A források magas száma miatt az elektronikus módon, Access programmal elvégzett feldolgozás esetében is csak szűrőpróbaszerű vizsgálatra nyílt lehetősége a svájci történészeknek. 1470 és 1600 között minden tizedik évet figyelembe véve, tizennégy vizsgálati évet választott ki, így következtetéseit a teljes forrásanyag 10–11 százaléka alapján hozta meg a svájci kutató. Egyébként az 1470 és 1798 között eltelt 329 év folyamán 10 421 esküszövevényi végzés született, és 5519 alkalommal ültek össze a küldöttek. A találkozók megoszlása a négy gyűlési típus között a következőképpen alakult: 2800 *Tagsatzung*-i gyűlésre, 959 közös területi elszámoló konferenciára, valamint a felekezeti konfliktusok kezelésére 1852 katolikus konferenciára és 700 evangélikus konferenciára került sor a késő középkor és a kora újkor folyamán. Leggyakrabban az itáliai háborúk korában, 1499 és 1515 között ülésezett a gyűlés, 1515-ben például a legtöbbször, 27 alkalommal. A teljes időszakra vonatkoztatva a szerző arra az általános következtetésre jutott, hogy évente egyszer a *Tagsatzung* és az elszámoló konferencia mindig összeült, a felekezeti konferenciákra azonban ez nem mindig volt jellemző. A legkevesebb forrás a gyűlések időtartamáról maradt fenn, ezek alapján azonban elmondható, hogy a XV. századra jellemző

1 digital.ub.duesseldorf.de/ihd/content/titelinfo/207967

hat és fél napról a XVIII. századra átlagban tizenhét napra hosszabbodott meg egy-egy gyűlés időtartama. A gyűléseken megtárgyalt témák 37 százaléka jutott a külpolitikára, 35 százaléka foglalkozott a kondomíniumok irányításával, az ügyeknek 28 százaléka pedig a belügyekre összpontosított.

A *Tagsatzung* összehívásának kezdeményezői rendkívül széles, talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a világtörténelemben egyedül módon a legszélesebb körből kerültek ki. A gyűlés összehívását kérhette bármely teljes, vagy nem teljes jogú tag, azok csoportjai, illetve maga a gyűlés mint kollektíva. Nem ritkán kívülálló tagok, európai nagyhatalmak kérésére ült össze a *Tagsatzung*. Ami a megtárgyalt ügyek funkció szerinti vizsgálatát illeti, ez arra derített fényt, hogy a törvényhozás (4%) egyáltalán nem jellemezte ennek a grémiumnak a munkáját, mivel az ügyek többek között az adminisztráció (26%), a politikai közvetítés (17%), az általános tájékoztatás (14%), az ügyviteli koordináció (10%), a diplomáciai ügyek (10%) és az igazságszolgáltatás (10%) között oszlottak meg. A szerző olvasatában tehát ezt a multifunkcionális intézményt modern értelmű hatalommegosztás nem jellemezte. Legfontosabb funkciójaként a kommunikációs platformot emelte ki. Tekintettel arra, hogy az Esküszövetség nem rendelkezett hatalmi centrummal a vizsgált korszakban, a gyűlés helyszínének megválasztása a hatalom aktuális földrajzi eloszlására nyújthat támpontokat. A teljes korszakot és mind a négy összejöveteli formát figyelembe véve a leggyakrabban választott helyszín Luzern (1582 alkalom) volt, ezt követte Baden (1315) és Zürich (347). Előfordult az is, hogy befolyási övezetén kívül gyűltek össze a kantonok követői. A kora újkor szinte teljes időszaka alatt Baden városa vált a *Tagsatzung* első számú színhelyévé. A bizonyos értelemben semleges területnek számító városka a nyolc régi kanton által kondomíniumként kezelt, azonos nevű terület közigazgatási központja volt. A katolikus konferenciák általában Luzernben üléseztek, az evangélikus kantonok képviselői pedig a Bern kanton felségterületén található Aarau-ban gyűltek össze. Solothurn jelentősége különösen a XVIII. században nőtt meg, következett ez abból is, hogy Franciaország követe 1530 és 1792 között ezt a várost választotta székhelyül.

A külső és belső szemlélők személyes benyomásainak feltérképezésére szintén különös gondot fordított a svájci történész. A helyi szereplők jegyzetei, az útinaplók, a naplók, az önéletrajzok és a memoárok lejegyzett gondolatai, a külső szemlélők, diplomaták által készített beszámolók és követjelentések, a kora újkori államelméleti munkák széles köre jelen van ebben a feldolgozásban. Az államelméleti művekben a legnagyobb kihívást például annak eldöntése jelentette, vajon az Esküszövetség tizenhárom kantonból álló állam vagy tizenhárom kanton szövetségként fogható-e fel. A

Tagsatzung olyan értelemben vált diskurzus tárgyává, hogy milyen helyet foglalt el ebben az állami vagy szövetségi struktúrában. Míg az úti beszámolók az államelméleti munkákhoz képest általában kevesebb információval szolgáltak, addig a diplomáciai források gyakran a felekezeti megosztottság által jellemzett szövetségi rendszer összetettségéről panaszkodtak. A személyes kapcsolattartásban ugyanis mind a kantonok nagy száma, mind pedig a politikai hivatalok betöltésénél általános gyakorlattá vált rotációs elv miatt rendkívül áttekinthetlenné vált a diplomáciai munka.

A magyar történettudományban a legnagyobb érdeklődésre minden bizonnyal az európai összehasonlító fejezet tarthat igényt. A *Tagsatzung* története ugyanis a képviseleti gyűlések nemzetközi történeti kutatásaiban eddig vagy egyáltalán nem volt jelen, vagy rendkívül marginális helyet foglalt el azért, mert nem rendi intézményként tartották számon a történeti irodalomban. A rendi szempontok alapján folytatott európai kutatásokból fakadó hátrányos helyzetet erősítette továbbá az az általánosan elfogadott nézet, ami szerint az 1848-ban létrehozott svájci szövetségi állam liberális és demokratikus hagyományai nem a *Tagsatzung* intézményének átalakulásából fakadtak, hanem a francia forradalmi jogból, a városköztársaságok hagyományyaiból és a tartományi gyűlések demokratikus szokásjogából eredtek. Hosszú ideig a *Tagsatzung* intézményét a protestáns–liberális nemzeti történetírásban nem a demokratikus hagyományok, hanem az esküszövetségi együttműködés szimbólumaként értelmezték.

Andreas Würgler munkájának nagy értéke abban ragadható meg, hogy szakítva az eddigi óvatos távolságtartással, az Esküszövetség képviseleti grémiumát összehasonlíthatónak tartja Európa rendi intézményeivel. A teljességre törekedve ennek folyamán vizsgálta a gyűlés államjogi helyzetét, az összehívásának módját, belső struktúráját és résztvevőit, a gyűlés helyszínét, gyakoriságát és időtartamát, az eljárási módokat, valamint a gyűlés kompetenciáit, mint ahogyan az eddigi ismertetés során ezt néhány részlettel igyekeztem érzékeltetni. A történész véleménye szerint az összehasonlíthatóság leginkább Hollandia *Staten Generaal*jával adott, mindazonáltal a különböző jellegzetességek megjelenítésénél visszaköszönnek a Sváb Szövetség, a Hármás Szövetség (Graubünden), a Hanza-szövetség gyűléseinek, a svéd Riksdag, az aragóniai Cortes, a német birodalmi Reichstag, a francia rendi gyűlések és az angol parlament megfelelő mintái is. A magyar diétával történő összehasonlítás lehetőségével sajnálatos módon azonban nem élt a svájci történész.

Az elvégzett összehasonlítás legfontosabb eredményei szerint a svájci *Tagsatzung* Európában szinte egyedülálló módon gyakorolta a saját maga által kezdeményezhető összehívás jogát (Selbstversammlungsrecht). Osz-

tatlan gyűlésként nem rendelkezett az európai rendi képviseltekre jellemző házakkal, kamarákkal, kúriákkal stb. Változó helyszíneken ülésezett, ami a történész által vizsgált korszak után is a gyűlés jellemzője maradt egészen 1848-ig. A döntéshozatalban, bár a többségi szavazás elve érvényesült, mindig törekedtek az egyhangú döntéshozatalra, amit formailag úgy oldottak meg, hogy a vitás kérdések megoldását nem határozatként, hanem a megbízó kantonoknak visszautalt, előzetesen elfogadható megállapodásként rögzítették. Az egyhangú szavazás érdekében néhány alkalommal az egyezség kikényszerítésétől (Vermächtigen) sem riadtak vissza. Ami az eljárási rendet illeti, a *Tagsatzung* mind a rendi gyűlésekre, mind a szövetségi gyűlésekre jellemző jegyeket magán viselte. A rendi gyűlések megnyitását szolgáló uralkodói propozíciók felolvasásához hasonlóan létezett az elnök által megtartott megnyitó beszéd, ez azonban tartalmában nem az adók megszavazását kérte, hanem a gyűlés szervezésével, lebonyolításával kapcsolatos részletekre terjedt ki. A *Tagsatzung* sohasem tárgyalt adókról, a rendi gyűlésekkel ellentétben a külpolitikai egyeztetés volt a legfontosabb feladatköre. Alapvetően kevés résztvevővel működő gyűlésről beszélhetünk ebben az esetben. A gyűlés lebonyolítására szolgáló terem általában lazán strukturált volt, és nélkülözte a társadalmi rangot szimbolizáló térelválasztó korlátokat, emelvényeket és padokat. A férfi küldöttek támlás fapadokon foglaltak helyett, fejfedőiket – kivéve a technikai személyzetet és a szólásra emelkedés esetét – nem kellett levenniük.

Mindezen ismérvek alapján Andreas Würgler a rendi korszak képviseleti gyűlését, a *Tagsatzung* intézményét a két alaptípus – 1. az uralkodó körül létrejött, 2. a szerződés alapján létrehozott szövetségi gyűlések – ötvözeteként felfogható, vegyes, más szóval átmeneti formájú képviseleti intézmények között helyezte el. A történész véleménye szerint szövetségi jelleget adott a gyűlésnek maga az Esküszövetség mint egyfajta alkotmány, mindazonáltal hiányzott a minden tagot egyforma feltételekkel szövetségi taggá fogadó közös szövetség. A gyűlés szövetségi jellegét erősítette még összehívásának módja is. Bár rendi szempontból az Esküszövetség kantonjainak társadalmát relatív homogénnek tekintik és a harmadik rendhez sorolják, a kantonok követői képviselővé nem társadalmi állásuk, hanem a helyi közösség által történt megválasztás jóvoltából váltak – hangsúlyozta a történész. Ennek a gyűlésnek a működését a XV–XVIII. század folyamán semmilyen írásos dokumentum nem szabályozta. Würgler olvasatában a *Tagsatzung* által megvalósított intézményesített egyenlőség, azaz minden kanton függetlenül a lakosságának számától és a területi nagyságától egy–egy szavazattal bírt, eredményesen tompították mind a hegemonia iránti igényt, mind az elszakadás iránti vonz-

erőt. A svájci történész ezenkívül még arra hívta fel a figyelmet, hogy háttérbe szorítva a nemzetállami optikát és előtérbe helyezve a funkcionális állam szerepének vizsgálatát, nyilvánvaló válik az, hogy a kantonok képviselőinek számos esetben sikerült egységes szabályozást alkotniuk.

Mit nyújthat ez a röviden bemutatott habilitációs munka a magyar történészek számára? A Szijártó M. István által hasonló igénnyel feldolgozott XVIII. századi magyar diéta ismeretében (A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Osiris, Bp., 2005.) immáron a magyar parlamenti 'intézmények' is jól összehasonlíthatóvá válnak a svájci képviseleti gyűléssel. A Német-római Császárság birodalmi gyűléseinek magyar kutatói számára fontos adalékokat kínál Würgler kötete azzal kapcsolatban, hogy a birodalmi felekezeti konfliktusok kezelésében milyen svájci mintákat alkalmaztak már a kora újkortól kezdve. A második világháborút követő európai egységfolyamatot kutató történészek és politológusok számára pedig azt teszi a svájci kutató nyilvánvalóvá, hogy Svájc a középkor óta számos esetben adott jó megoldást, azaz kínált mintát a politikai konfliktusok eredményes kezeléséhez.

Andreas Würgler jól felépített monográfiája hosszú évek kutatómunkájának eredményeit teszi elérhetővé a széles szakmai közönség számára. Gazdag forrás- és szakirodalma megfelelő kiindulási pontot kínál a téma iránt mélyebben érdeklődő kutató számára. A rendkívül gazdag jegyzetapparátusban magas a keresztthivatkozások száma, így a csak egyes témákban elmerülni szándékozót jól eligazítja a történeti adalékok rengetegében. Az ebből fakadó ismétlések legfeljebb csak az A–Z-ig mindent elolvasó számára lehetnek kissé zavaróak. Bár az ismertetésben külön nem tértem ki a történeti képek mint források vizsgálatából következő tézisek ismertetésére, hiba lenne nem megemlíteni a mellékelt történeti képanyag nagyszerűségét, magas minőségét, ami egyaránt dicséretére válik a szerzőnek és a kiadónak. Andreas Würgler azok közé a történészek közé tartozik, akik a jelenlegi svájci szövetségi gyűlés kis kamarájaként működő *Ständeratra* a *Tagsatzung* utódintézményeként tekintenek. A világtörténelemben a leghosszabb ideig működő képviseleti intézmény történetének újraértelmezését kínálja ilyen értelemben az itt ismertetett kötet.

Andreas Würgler: Die Tagsatzung der Eidgenossen. Politik, Kommunikation und Symbolik einer repräsentativen Institution im europäischen Kontext (1470–1798). (Az Esküszövetségi Tagsatzung. Egy képviseleti intézmény politikája, kommunikációja és szimbolikája európai összehasonlításban 1470–1798.) (Frühneuzeit–Forschungen Bd. 19.) Bibliotheca Academica Verlag, Epfendorf am Neckar, 2013. 717 o.

XIX. SZÁZAD

Egy szabadságszobor születése: a római Giordano Bruno-émlékmű története

A Római Magyar Akadémiától pár lépésnyire, az Örök Városba „zarándokoló” művészek, tudósok, bölcsészek, egyetemi oktatók és hallgatók számára oly ismerős és kedves piactéren, a Campo de' Fiorin magasodik komoran és fenségesen Giordano Bruno bronzszobra, akit azon a helyen égettek meg máglyán, elevenen 1600. február 17-én. A szobroknak is, miként a könyveknek, „megvan a maguk története”: a mozdulatlanságot, állandóságot kifejező emlékművek élettörténete olykor nagyon is viharosan alakult. A Bruno-szoboré is regényesen izgalmas, drámaian fordulatossá, eposzian hősiessé, politikátörténeti, társadalomtörténeti, eszmetörténeti szempontból egyaránt fölöttébb tanulságos volt. Ez derül ki *Massimo Bucciattini*, a Sienai Egyetem tudománytörténész oktatója *Campo dei Fiori. Egy elátkozott emlékmű története (Campo dei Fiori. Storia di un monumento maledetto)* című terjedelmes, részletes, információkban rendkívül gazdag, ugyanakkor színes, fordulatossá, letehetetlenül izgalmas (és ritka, becses, érdekes képanyaggal illusztrált) monográfiájából.

Bucciattini alaptézise szerint az 1889-ben felavatott Giordano Bruno-émlékmű éppúgy „szabadságszobor” volt, illetve „a haladás nagyszabású jelképe”, mint „kortársai”, az 1886-os New York-i Szabadságszobor és az 1889-es párizsi Eiffel-torony (XV–XVIII. o.). „Egy szobor életrajzát” megírva, a kutató valójában „két Olaszország harcát mutatja be (XVII–XVIII. o.): az egyik táborban sorakoztak a Risorgimento örökösei, akik a reneszánsz filozófusban a nemzeti szabadságharc hőseinek, Mazzininak, Garibaldinak elődjét, a gondolatszabadság a „libertas philosophandi” vértanúját, a progresszió jelképét tisztelték (XXII., 29–30., 58–67., 98–99., 133–134. 194., 206., 245–247. o.), a másikban a pápa, a Vatikán, a katolikus egyház, mely a „hitehagyott, istentelen eretnek” Bruno laikus „szentté avatásában” vallás- és egyházellenes támadást látott, „sátáni orgiát” az „elátkozott téren” (Campo Maledetto), „a Sátán zászlai alatt” és másképpen bár, de szintén folytonosságot vélt felfedezni a „Nolai” kultusza és

a pápaság világi hatalmának alig húsz évvel azelőtti megdöntése között (223., 244., 256–266. o.).

A monográfus minden részletre kiterjedő figyelemmel feltárja a szoborállítás nápolyi előzményeit (5–25. o.), diákok, a római La Sapienza Egyetem két hallgatója (Alfredo Comandini és Adriano Colocci) általi kezdeményezését (26–46. o.), melyhez aztán olyan nagyságrendű tudósprofesszorok csatlakoztak, mint a legnagyobb olasz irodalomtörténész, egy időben oktatási miniszter, Francesco De Sanctis, neves filozófusok, Antonio Labriola és Bertrando Spaventa és az eszmetörténész-politikus Domenico Berti (3., 21–25., 52., 78–81., 118–119., 207. o.). Megvilágítja, miként lett a szoborügy „egyetemes” léptékű, hogyan készített támogató kiállásra megannyi világhírességet, „a két világ hőst”, Giuseppe Garibaldit, az olasz nemzeti ügyvel rokonszenvező angol költőt, Swinburne-t, a brit filozófust, Herbert Spencert, az amerikai váteszt, Walt Whitmant, az olasz honleánnyá lett angliai születésű Jessie White Mariót, Mazzini harcostársát és életrajzíróját... (70., 135–136., 241., 249., 259. o.)

A „szoborharc” kezdettől fogva politikai jellegű volt, s az maradt a végkifejletig, amikor is a liberálisok győzelme a római önkormányzati választásokon – a konzervatív erők tizenkét éves halogatása után – lehetővé tette a terv megvalósítását. (204–211. o.) A küzdelem, elérvén csúcspontját, majdhogynem párharccá, gigantomachiává lett, egyfelől Francesco Crispi miniszterelnökkel, aki egykori mestere, Mazzini demokratizmusát sok szempontból eláruló autoriter vezérből ekkor úgyszólván a szabadelvűség hőségévé lényegült át (156–174. o.), másfelől XIII. Leó pápával, aki ugyan elődjénél, IX. Piusnál sokkal nyitottabbnak bizonyult az „idők szavára”, mégsem volt képes semminémű önkritikára, „mea culpára”, a négyszáz évvel korábbi filozófusgyilkosságot illetően azonosult az inkvizíciós katolicizmussal s az eretneküldöző VIII. Kelemennel (257–262., o., vö. Madarász Imre: Két máglya. Savonarola és Giordano Bruno, Hungarvox Kiadó, Budapest, 2014, 49–54., 105–147. o.). Így válhatott a Campo de’ Fiori a laikus és radikális erők és a merev klerikalizmus konfrontációjának harcterévé, „a kevés laikus és antiklerikális harc egyikének terepévé, melyet Itáliában megvívtak” (XVII.–XX. o.). A „questione romana”, Róma 1870-es felszabadítása-elfoglalása, az olasz nemzetállam fővárosává tétele, a „pápai királyság” megdöntése meghatározta a „kultúrharc” légkörét.

A könyv nem marad adós magának a szoborműnek, *Ettore Ferrari* szobrászművész remekének az elemzésével sem: a titokzatos, egyszersmind elementáris erejű, egyszerre megrendítő és felemelő csuklyás-csuhás alakkal, *Giovanni Bovio* epigrammaköltő hatásos feliratával („Giordano Brunónak

az általa megjövendőlt század, itt ahol a máglya égett”), más eretnekek és mártírok medalionjaival a talapzatán (Husz, Vanini, Szervét, Galilei helyett Sarpi etc., 137–155., 212–223., 272. o.).

A mű kitekint a „Bruno-csata” (277. o.) utóéletére. A szimbolikus esemény megalapozta az addig nem kellően ismert Giordano Bruno kultuszát és tudományos kutatását (47–67. o.), megnyitotta az utat Garibaldi és – jóval később – Mazzini római emlékművének felállítására (276–278. o.), először adott módot – katolikus körökben megbotránkozással fogadott – nőtüntetésre, a majdani feminista jogküzdelmek előjeleként (271. o.), és később sem merevedett protokolláris „emlékezéshely”: tüntetések, „szabadságmozgalmak jelképes helye” maradt mindmáig Róma szívében (287–313. o.). A „genius loci” hatott és hat. A hely szelleme mellett a lángész szelleme is.

Massimo Bucciantini: Campo dei Fiori. Storia di un monumento maledetto (Campo dei Fiori. Egy elátkozott emlékmű története), Einaudi, Torino, 2015, 391 o.

Madarász Imre

XX. SZÁZAD

Justin Pravoslav Hovora cseh tengerészrepülő

Az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres ereje az első világháború idején a szárazföldi harcokon túl a tengeri háborúban is markáns szerepet vállalt. Az Adriai-tengeren vívott konfliktus terhe jelentős részben épp a Monarchia haditengerészetére hárult. A háború előrehaladtával az egyre nyomasztóbb túlerővel szemben kellett a császári és királyi haditengerészetnek helytállnia. A klasszikus felszíni egységek mellett az olyan új fegyvernemek is kivették a részüket a harcokból, mint pl. a bűvárhajók vagy pedig a tengerészeti repülők. Az akciók során a fő teher egyébként is a fent említett új fegyvernemekre és a kisebb méretű hajóegységekre hárult (torpedónaszádok, rombolók, cirkálók stb.). A nagy felszíni csatahajók bevetésére csak ritkán került sor.

A hadműveletek során kiemelkedő teljesítményt nyújtottak a közös haditengerészet tengerészeti repülői. Az aviatika (tengerészeti repülés) 1914-ben egy új, éppen kialakulóban lévő, fejlődő fegyvernemnek számított a világ hadseregeiben, többek között a monarchiában is. A légi egységekhez csak a technikailag jól képzett legénységet lehetett felvenni. Így eme modern fegyvernemhez a monarchia minden szegeltéből érkeztek emberek. Elsősorban az iparvidékekről származó és műszaki tudással rendelkező egyének élveztek előnyt. A német és a magyar ajkú legénység mellett a csehek képviselték magukat a legnagyobb arányban a fegyvernemnél. Így természetesen a magyar mellett a cseh történészek is előszeretettel foglalkoznak a témával.

A *Historie a vojenství* 2014-es 1. számában jelent meg egy érdekes tanulmány a témával kapcsolatban, amelyet *Jiří Rajlich* publikált. A szerző az első- és második világháborús repüléstörténettel is foglalkozik, tehát nem először ír hasonló dolgokról. A tanulmányban megpróbálja egy első világháborús cseh származású tengerész pilóta – Justin Pravoslav Hovora – pályafutásán keresztül bemutatni az osztrák–magyar tengerészeti repülők világháborús tevékenységét. A szerző a munkája során törekedett az elsődleges források felhasználására. A cseh Hadtörténeti Levéltár és a cseh Nemzetbiztonsági Szolgálat prágai levéltárának az ide vonatkozó adatait

vette igénybe, valamint a pilóta leszármazottjaitól is sikerült értékes fotókat és dokumentumokat beszereznie. A szerző kutatása során az elsődleges források mellett elsősorban a német nyelvű szakirodalomra támaszkodott. A tanulmány szám szerint 32 db fotót, és 4 db további korabeli dokumentumot tartalmaz. A fotókon a tengerészeti repülők világháborús hétköznapjai vannak megörökítve, és jó néhány olyan kép is van közöttük, amelyek Hovora családjától származnak. A családtól való fotók között van pl. egy olyan, amely Hovora teljesen összetört L118-as repülőcsónakját ábrázolja a tengerből való kiemelés közben.¹ A négy további dokumentum korabeli oklevelet mutat be, és van egy korabeli térkép is, amely az adriai hadszíntér északi részét ábrázolja. Justin Pravoslav Hovora épp ezen a hadszíntéren szolgált, és itt hajtotta végre a bevetéseit is. A témához értékes adalékként szolgál még az a bevetési napló, amely Hovora 16 legfontosabb világháborús repülés bevetését tartalmazza. A bevetési napló a prágai Hadtörténeti Levéltár irattárából származik. Két további értékes táblázat is található a tanulmányban, amelyeket a szerző készített, és amelyek jó segédanyagként szolgálhatnak a Monarchia tengerészeti repülésével kapcsolatban. Az egyik a közös hadseregben, a közös haditengerészetnél és a tengerészeti repülőknél rendszeresített rendfokozatokat taglalja, és sorolja fel, valamint természetesen megpróbálja összevetni a lefordított cseh megfelelőivel. A rendfokozatok lefordítása, nem biztos, hogy szerencsés dolog egy másik hadsereg hasonló rendfokozatainak a megfelelőire, de a táblázathoz tartozó hosszabb magyarázat, amely taglalja a Monarchia hadseregének a rendfokozatait, ezt az apróságot kompenzálja. A tanulmány tartalmaz még egy részletes és fontos táblázatot, amely az adriai partvidéken felállított tengerészeti repülőbázisok földrajzi elhelyezkedését tartalmazza, beleértve a fontosabb meteorológiai jelzőállomásokat is. A repülőbázisok mellett az aktuális bázisparancsnokok neve is fel vannak tüntetve.

A tanulmányban a szerző bemutatja Justin Pravoslav Hovora háború előtti előéletét. Műszaki iskolában tanult, és ez a fajta képzettség a korban majdhogynem egyenes út volt a haditengerészethez. A kötelező sorkatonai szolgálatot tehát egyéves önkéntesként a hadiflottánál töltötte, az Admiral Spaun könnyűcirkálón. A sorkatonai szolgálat során elvégezte a kadét iskolát, amelynek a sikeres abszolválása után tartalékos tengerésztisztté léptették elő. A háború kitörését követően Hovora először Pólában teljesített szolgálatot, majd jelentkezett a tengerészeti repülőkhöz, ahol a sikeres felvételi után tengerészeti repülés megfigyelőnek képezték ki. Hovora bevetései

¹ Ez volt az a baleset 1916-ban, amely véget vetett Justin Pravoslav Hovora tartalékos zászlós repülés karrierjének.

alapján az olvasó betekintést nyerhet a tengerészeti repülők világháborús tevékenységébe. Tartalékos tengerész zászlósként² elsősorban az Adria északi felében teljesített szolgálatot. A bevetéseire Pólából indult. A tanulmányból megismerhetjük az osztrák-magyar tengerészeti repülők által használt repülőcsónakok típusait és paramétereit. A publikációban a szerző bemutat néhány lényegesebb, és ismertebb akciót is, amelyben Hovora is részt vett a pilóta megfigyelőjeként. Jiří Rajlich elsősorban Justin Pravoslav Hovora első világháborús tevékenységével foglalkozik, amely során részletesebben taglalja a sorsát az 1916-os repülőbalesete után. A bevetés végén összetört repülőcsónakot megőrkítő fotó tanúskodik arról, hogy Hovora zászlósnak óriási szerencséje volt, hogy túlélte a leszállást. A súlyos balesetet követően hónapokig lábadozott a sérüléseiből, majd a teljes felépülése után már csak adminisztratív feladatokat látott el a haditengerészet pólai központjában. Az adminisztratív feladatok közé tartozott az az időszak is, amíg 1917-1918 között a tengerészeti repülők parancsnokának, Bořivoj Radoň sorhajókaptányának volt a szárnysegédje.

A szerző Hovora háborús szerepvállalása mellett többször említést tesz a vele együtt szolgáló magyar pilótákról és megfigyelőikről, akik szintén hősiessen kivették a részüket a háborúból.

Életrajzi mű apropóján a szerző Hovora első világháború utáni életéről is értekezik a tanulmányban. Taglalja a két világháború közötti tevékenységét, amikor is a civil szférában helyezkedett el. Először egy a Felvidékre települt ipari üzemnél töltött be vezető pozíciót, majd ezt követően hazaköltözött cseh területre, és a testvérével közösen alapítottak egy kis családi vállalkozást. A protektorátus időszakában az ő üzemük is kapott háborús megrendeléseket a német hadseregtől, bár a háború folyamán a megrendelések jelentős részét nem teljesítették. A német megrendelések szabotálása mellett segítette a cseh ellenállás munkáját is. A háborút követően, a kommunista hatalomátvétel után koncepciós perben elítélték és börtönbe került. Néhány évvel a szabadulása után meghalt.

A szerző Jiří Rajlich az első világháború érdekes epizódját ragadta ki Justin Pravoslav Hovora életrajzán keresztül. A tanulmánynak köszönhetően több részletet is megismerhettünk a Monarchia legfiatalabb fegyvernemével, a tengerészeti repüléssel kapcsolatban, és ezen felül a tanulmány „főszereplője”, Pravoslav Hovora életéről is részletesebb információk derültek ki. A tanulmány a maga nemében egyébként is hiánypótló, mivel Hovora személye és háborús ténykedése az elmúlt évtizedek során méltánytalanul merült a feledés homályába. Mindez annak ellenére, hogy a haditengerés-

² A háború második felére tartalékos hadnaggyá léptetik elő.

szetnél is egy kisebb létszámú fegyvernemnél teljesített szolgálatot, és a háború egy bizonyos szakaszában az adott fegyvernem parancsnokának a szárnysegédjeként szolgált. Justin Pravoslav Hovora tartalékos zászlós azon katonák közé tartozott a háború során, akik mindvégig bátran, hőiesen helytálltak a fronton, és lojálisak maradtak a Monarchiához.

Jiří Rajlich: Justin Pravoslav Hovora (1890-1964): Český námořní aviatik, podnikatel, odbojář, funkcionář a politický vězeň [Justin Pravoslav Hovora (1890–1964) cseh tengerészrepülő, magánvállalkozó, ellenálló, tisztviselő és politikai fogoly]. Historie a vojenství, Ročník LXIII, Číslo 2014/1. 75–93. o.

Bognár István

Az amerikai sajtó reakciója az első világháború kitörésére

2013-ban publikálta a jelen recenzió tárgyát képező cikkét *Phillips Payson O'Brien*. Munkájának címe *Az amerikai sajtó reakciója az első világháború kitörésére, amely a Diplomatic History című gyűjteményben jelent meg az Oxford University Press kiadásában*. Phillips Payson O'Brien jelenleg a glasgowi egyetem oktatója. Szakmai pályáját főként a két világháborúhoz kapcsolódó kutatások jellemzik. Különösen hangsúlyos munkásságában az angol–amerikai kapcsolatok vizsgálata a XX. században. Írása több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt az első világháború kirobbanásának nemrég elmúlt századik évfordulója aktualitást nyújt a témának, másrészt az Egyesült Államoknak a Nagy Háborúban történő szerepvállalása olyan sorsfordító eseménynek bizonyult, amely a történelmi kutatások keresztüzzébe állította a tárgykört.

Cikkének bevezető szakasza remekül érzékelteti azt az euforikus hangulatot, amely az európai államok lakosságát jellemezte 1914-ben. A legnagyobb szabású háborút életű ünnepelés például 400 000 ember részvételével zajlott. A korabeli sajtóorgánumoknak természetesen nagy szerepük volt a háborúhoz kapcsolódó hírek terjesztésében. Szükségessé vált ugyanakkor az olvasók részéről erős kritikus szemlélet, hogy átláthassanak a propaganda által befolyásolt cikkek ferdítésein. Az USA, noha a valós hadi cselekményekben csak 1917-től vett részt, már 1914-ben aktívan reagált az európai eseményekre. O'Brien számos példával szemlélteti, hogy az amerikai közvéleményt kifejezetten érdekelték a háború eseményei, számos háborúhoz kapcsolódó felvonulást, rendezvényt tartottak többek között a Times Squaren, az East Side-on és a Broadwayn is már 1914-től kezdődően. A kezdetben semleges USA polgárai gyakran aktívabban és nagyobb számban vettek részt ezeken a rendezvényeken, mint Európa polgárai.

Igen gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a sajtó lehet a legfontosabb véleményformáló eszköze annak, hogy az USA lakossága támogatni fog-e egy esetleges háborús részvételt. *Walter Lippmann* egy korabeli amerikai író,

újságíró és politikus az amerikai társadalomban uralkodó euforikus érzésekről számolt be. *Mark Sullivan* újságíró 1933-ban publikált cikkében úgy emlékezett vissza a nagy háború forгатagára, amely értelmetlenségével és barbarizmusával vonult be a történelembe. Látható tehát, hogy az amerikai sajtó világát is kifejezetten markáns megosztottság jellemezte, és utólag más megvilágításba is kerültek az események.

Már a háború korai szakaszában megjelentek azok a hangok az Egyesült Államokban, amelyek gazdasági szempontból üdvözölték a háború kitörésének hírét (golden opportunity). Olyan lehetőséget láttak a terebélyesedő konfliktusban, amelynek során Európa az amerikai áruk biztos felvevőpiacává válhat. Ezt a lehetőséget sokszor hangoztatta az amerikai sajtó háborúbarát oldala.

O'Brien tanulmányában arra is kitér, miként hatott egymásra a politika és a sajtó. Már akkoriban is léteztek pártokhoz kötődő orgánumok, amelyek attól függően viszonyultak a háború kérdéséhez, hogy a demokrata vagy a republikánus párt épp milyen álláspontot képviselt. Hosszú időn keresztül a politikai vezető elit sem képviselt egységes álláspontot. Thomas Woodrow Wilson elnök pacifista szemléletmódja például rövid időn belül vált háborús beavatkozás pártivá.

O'Brien táblázatba foglalva fel is tünteti, hogy melyek voltak a legnagyobb példányszámú, így fontos közvélemény formáló lapok. Ezek akkoriban főként az *American*, a chicagói *Herald* és a bostoni *Globe* voltak. A korabeli újságok forrásként való tanulmányozásakor a kutatók külön kezelték a vezércikkeket, a kisebb cikkeket és az illusztrációkat. A tanulmány olyan jellegű statisztikai elemzést is végez, miszerint a háború kitörésekor huszonnégy újság nagy lehetőségként aposztrofálta az első világháborút (pl. a new yorki *American* és a *Washington Post*). A vizsgált lapok közül négy semleges hangnemben viszonyult a harcokhoz, és önmérsékletet javasolt olvasóinak és az ország vezetőinek egyaránt (pl. a *New York Times*). Az újságok nagyon kis százaléka volt csupán, amely nyíltan vallotta, hogy a nagy háború olyan tragédia, amely morálisan is megkérdőjelezhető. A *Washington Post* korabeli számai Európát megosztottnak, népeit féltékenyeknek és kicsinyeseknek titulálja, ezeknek a népeknek most minden eddiginél nagyobb szükségük van az amerikai piac termékeire. Egyúttal joggal remélhették, hogy az USA a világ egyedüli vezető hatalmává válhat, ahogyan ezt több sajtótermék is kiemelte írásaiban.

A lapok (pl. a *The Chicago Tribune*) jóslatokba is bocsátkoztak, olvasóiknak azt az üzenetet közvetítették, hogy az ellenfelek által körbezárt Németország aligha kerülhet ki győztesen a világégből. Az újságok rendsze-

resen elemezték a háború menetét, és az antant bírálataitól sem határolódtak el. A sajtó, különösen a Los Angeles Times nagy figyelmet szentelt Japán háborúba lépésének. Ekkoriban már megfigyelhető volt az amerikai-japán versengés a Csendes-óceán térségében, emiatt sem nézték jó szemmel a lapok a japánok távol-keleti terjeszkedését Németország rovására. Az USA egyes államaiban már ekkor japán-ellenes hangulat volt megfigyelhető. 1906-ban San Franciscóban a japán diákok iskolai szegregációját szorgalmazó intézkedéseket alkalmaztak. A sajtó mindezek miatt sugallni próbálta az USA háborúba lépésének szükségességét, megakadályozván ezzel Japán túlzott előretörését is. A német hadi sikerek idején az amerikai újságírás döntő része szintén a beavatkozást javasolta cikkeiben. Ennek egyik fő szószólója a Boston Herald volt.

Rendkívül beszédek és informatívak az újságok képi ábrázolásai. O' Brien számos képet használ fel cikkében, annak érzékeltetésére, hogy a lapok miként értékelték az USA háborúban betöltött szerepét. A New Orleans-i Times Picayune pénzeszsákokon ücsörgő üzletember-óriásnak ábrázolja hazáját, míg az antant hatalmakat megformáló alak apró bábnak tűnik csupán. A Baltimore American a robbanás elől a dollár mögé rejtőző Uncle Sam alakként rajzolja az Egyesült Államokat, itt is nyilvánvalóan utalva a gazdasági helyzetre. A rajzot a „bombabiztos” képfelirat teszi teljessé. Ugyanez az újság amerikai football-karikatúrát is közzétett, amelyen az Európát jelölő alakot ledönti a háborút jelképező figura, miközben a dél-amerikai kereskedelmet szimbolizáló tojáslabda az USA-t megtestesítő rajzember elé pattan.

A Los Angeles Herald renitensként egyáltalán nem nézi a háborút rózsaszín szemüvegen keresztül. A háború sivárságát és az egyre növekvő frusztrációt emeli ki. Ezen a ponton is jól látható, hogy O'Brien kifejezetten nagy hangsúlyt helyez arra, hogy olvasóit is megismertesse az általa felhasznált forrásokkal. Ezt a célt szolgálják az igényesen kiválogatott újságképek és a kiemelt szövegrészek is.

Az egyes lapok vizsgálatai során jól megfigyelhetőek a hangulati változások is. O' Brien a New York Evening Journal példáját említi meg. Az újság 1914. augusztus elején elzárkózott az elől, hogy a kibontakozó háborúról nagy gazdasági lehetőségként számoljon be. Ehhez képest az augusztus 19-ei szám „Az USA nagy lehetősége” főcímmel jelentkezett. Pontosán nem tudjuk, csak találgatni lehet, hogy milyen tényezők okozhatták a váratlan pálfordulást. Az újságok nagy részénél szinte teljes egyetértés mutatkozott, döntő többségük a kínálkozó gazdasági lehetőségeket hangsúlyozta. A háború alapvetően pozitív színezetet kapott az amerikai sajtóban már a harcok kezdeti szakaszában is.

A tanulmány záró szakasza az 1914-es szenátusi választást teszi vizsgálat tárgyává. A szerző arra keresi a választ, miként hatott a világháború az amerikai belpolitikai erőviszonyokra, hogyan használták a különböző politikai csoportok kampány célokra a beavatkozás, vagy a semlegesség kérdésköreit.

Összességében megállapítható, hogy az amerikai sajtótermékek döntő többsége úgy értékelte a nagy háborút, mint olyan gazdasági lehetőséget, amely hozzájárul az amerikai piacok kiszélesedéséhez és az USA egyedüli világhatalommá válásához.

Phillips O'Brien: The American Press, Public, and the Reaction to the Outbreak of the First World War (Az amerikai sajtó reakciója az első világháború kitörésére). In: *Diplomatic History*, 2013/3. 446–475. o.

Egri László

Isten és a haza nevében – A Franco-rezsim által elrabolt gyerekek

A Szabálytalan Örökbefogadások Áldozatainak Országos Szövetsége (ANADIR) 2011. január 27-én 261 esetben tett feljelentést a madridi ügyészségen. Összesen 31 személyt vádoltak illegális fogvatartással, okirat-hamisítással, apaság megváltoztatásával és gyerekrablással. A kirobbant botrány senkit nem lepett meg, hiszen sokan sejtették vagy tudták, hogy Franco diktatúrája alatt csecsemőket szakítottak el „méltatlan” szüleiktől és falangista, „jó katolikus” vagy jól fizető családoknak adták őket.

Piero Badaloni, a RAI madridi tudósítója *In nome di Dio e della patria. I bambini rubati dal regime franchista* (Isten és a haza nevében. A Franco-rezsim által elrabolt gyerekek) című kötete egyes esetek ismertetésével párhuzamosan áttekintést ad az örökbefogadással kapcsolatos jogi és intézményi változásokról, majd bemutatja a jelenlegi helyzetet is.

A gyerekrablások ideológiai háttere Antonio Vallejo-Nájeraéhoz, a nemzeti oldal legbefolyásosabb pszichiáteréhez fűződik. Vallejo-Nájera Németországban tanult. Hazatérve elnyerte Franco tábornok bizalmát és 1939 októberében elindította a „faji újjászületés” tervét, a legyőzött köztársasági szülők gyerekeinek az átnevelése céljából. 1940. november 23-án rendeletben¹ tiltották meg, hogy a vérszerinti szülők információt kapjanak örökbeadott gyerekeikről. Az 1941. december 4-én elfogadott törvény szerint pedig az örökbefogadott gyerekek csak az örökbefogadó szülők nevét viselhetik.² Két héttel korábban alakult meg a Nővédelmi Patronátus (PPM) Carmen Polo, Franco felesége vezetésével. A szervezet feladatai közé tartozott az állam tájékoztatása a közérkölc állapotáról, nővédelmi javaslatok kidolgo-

1 *Decreto de 23 de noviembre de 1940 sobre protección del Estado a los huérfanos de la Revolución Nacional y de la Guerra* (1940. november 23-ai rendelet a nemzeti forradalom és a háború árváinak állami védelméről), <http://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1940/336/A08253-08255.pdf>, 2015. február 25-i megtekintés.

2 *Ley de 4 de diciembre de 1941 por la que se regulan las inscripciones en el Registro Civil de niños repatriados y abandonados* (1941. december 4-ei törvény a repatriált és elhagyott gyerekek anyakönyvezésének a szabályozásáról), <http://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1941/350/A09819-09820.pdf>, 2015. február 26-i megtekintés.

zása, segítségnyújtás egyedülálló anyák részére, prostituáltak átnevelése³ és az egyházi intézmények tevékenységének a támogatása.

1952-ben újjászervezték a PPM-et. A patronátus a Falange női szekciójához tartozó Auxilio Social nevű szervezet központjait használta egészen 1984-ig. Az örökbefogadások megszervezésében két apácarend játszott fontos szerepet: Jézus, Mária és József Misszionáriusai és Páli Szent Vince Szeretet Leányai Társulata.

Az utóbbi rend Santa Cruz de Tenerife-i árvaházát 1951-től 1970-ig Juana Alonso nővér vezette. 2011-es eltűnése előtt interjút adott Natalia Junquerának, az *El País* újságírójának. Elismerte, hogy közreműködött az örökbefogadásokban, de tagadta, hogy gyerekeket adott volna el. Szerinte az örökbefogadó szülők kiválasztásánál figyelembe vették, hogy megfelelően nevelik-e majd a gyereket és jó keresztények-e. Ha egy gyerek nem volt megfelelő egészségi állapotban, nem szorgalmazták az örökbe adását, sőt, megpróbálták megakadályozni azt. Mercedes Sánchez, volt apáca 1963-ban került az intézetbe. Az árvaház vezetője 1967-ben egy néhány órás újszülöttért küldte Valenciába. Testvére figyelmeztette, hogy az akció illegális, mert nem kapta meg a gyerek születési anyakönyvi kivonatát. Tenerifére visszatérve Juana nővér azzal nyugtatta meg a kétségeit előadó Mercedest, hogy ő már 20 éve csinálja ezt. Mercedes nem tudta, hogy Juana nővér kapott-e pénzt. Az eset után Mercedes Tenerife, majd a rend elhagyására kényszerült.

Liberia 1962-ben, egy hónapos korában került az árvaházba. Az anyja határozott időre bízta az apácákra, mert nem tudta eltartani. 8 éves korában vitték el az új szüleikhez, Valenciába. Nevét Mariára változtatták. Új szülei rosszul bántak vele, csak azért fogadták örökbe, mert szükségük volt valakire, aki gondoskodik róluk idős korukban. Liberia csak jóval később, a házasságkötésekor látta „adásvételi szerződését”. 1986-ban, fiútestvére újsághirdetésére reagálva találta meg az anyját, akiről addig úgy tudta, hogy prostituált volt. Amikor meggyőződött róla, hogy az anyja nem mondott le róla, visszavette az eredeti nevét.

Juana nővér tevékenységével szorosan összefügg Mercedes Herrán de Gras várandós lányok részére üzemeltetett bilbaói lakáshálózata. Herrán de Gras az 1969-ben alapított Mária Anya Egyesület (AMM) alapítója és titkára volt. Az alapító okirat szerint az AMM célja a nem megengedett szexuális kapcsolatok negatív következményeinek a felszámolása volt. Saját kimutatása szerint 1975-ben 134 nővel foglalkozott, ezáltal 68 abortuszt előzött meg és 39 gyereket adott örökbe. Összesen 8 lakása volt, mindegyikben 10–

³ Spanyolországban 1956-ig eltűrték a prostitúciót.

22 lakóval. Doña Mercedes korlátozta a lakók szabad mozgását. Dolores Chumillas visszaemlékezése szerint mindenki félt tőle. A hálózat az egész országban ismert volt, sőt francia és amerikai házaspárok is megkeresték. A 2002-ben elhunyt Herrán de Gras hatalmas vagyont halmozott fel.

Az ügyészségi vizsgálat szerint egy barcelonai plébánia a 60-as és a 70-es években mintegy 2000 személyt érintő emberkereskedelmi tevékenység központja volt. Ebben fontos szerepet játszott az *Örökbefogadási Családi Alapítvány* (OFA), amely az örökbefogadások teljes folyamatát ellenőrizte. Keveset tudunk az OFA vezetőjéről, Josep Figueras i Coletról. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy gyászjelentését a mallorcai püspök mellett több magas rangú egyházi személy is aláírta.⁴ Az OFA alkalmazottai titoktartást fogadtak, nem árulhatták el, hova kerültek az örökbefogadott gyerekek.

Badaloni további „művelési központokat” is bemutat. A baszk Guipúzcoa tartomány az ügyészség szerint 1949 és 1993 között az illegális gyermekkereskedelem egyik központja volt. Az *Interviú* című lap szerint összesen mintegy 200 esetről van szó, ezek nagy része a 70-es években történt.⁵ Az ügyek felderítését nehezíti, hogy a San Sebastián-i anyakönyv 1975 előtti korszakra vonatkozó része igen hiányos. A 60-astól a 80-as évekig Marokkóban működött egy gyerekrabló hálózat. Az elrabolt gyerekeket Melillába vitték, majd eladták őket. A hálózat precíz munkamegosztással dolgozott.

A madridi San Ramón, Santa Cristina és Milagrosa klinikák örökbefogadási „Bermuda-háromszöget” alkottak. 1981-ben Germán Gallego az *Interviú* számára készített fényképes tudósítást a San Ramón klinikáról. Az egyik nővértől megtudta, hogy két gyerek holttestét tartották hűtőszekrényben, hogy ezeket mutathassák azoknak az anyáknak, akikől elvették a gyerekeiket. Eduardo Vela, a klinika igazgatója nem tartott a lebukástól, minden bizonnyal jó kapcsolatai voltak. Vela a 70-es években többek között José Antonio Girón de Velasco korábbi munkaügyi miniszter üzlettársa volt. Szintén a San Ramón klinikán tevékenykedett María Gómez Valbuena nővér. Egy örökbefogadó anya visszaemlékezése szerint a nővértől egy várandós nő fejében kapott egy csecsemőt. A gyerekeiket „elhagyó” anyákról jegyzőkönyvet vezettek, és „mélyebb” altatásban részesítették őket. A klinikát 1982-ben bezárták, az iratoknak nyoma veszett.

4 „Don José Figueras Colet”, *La Vanguardia*, 31 de diciembre de 1976, p. 26, <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1976/12/31/pagina-26/33634154/pdf.html>, 2015. február 28-i megtekintés.

5 Danilo Albin: „Niños robados: la trama vasca y el padre de Mayor Oreja” (Ellopott gyerekek: a baszk kapcsolat és Mayor Oreja apja), *Interviú*, 10 de junio de 2011, <http://www.interviú.es/reportajes/articulos/ninos-robados-la-trama-vasca-y-el-padre-de-mayor-oreja>, 2015. február 28-i megtekintés.

A XIII. Alfonz által 1924-ben alapított Santa Cristina klinikán speciális gyerekrablási tevékenység zajlott. 1964-ben hirtelen járványos fülgyulladás tört ki. Az egyik áldozat Beatriz Soriano volt. Az orvosok közölték a szüleivel, hogy a kórház már el is temette. Testvére, Mar Soriano szerint gyanúsán gyorsan került sor a temetésre, hiszen Spanyolországban 1964-ben még éltek a katolikus szokások, még volt halotti virrasztás.

Mar Soriano 2008-ban sorstársaival együtt megalapította a Klinikai Áldozatok Össz-Spanyolországi Platformját (ACTE).⁶ A madridi autonóm közösség levéltárának iratai szerint 1973-ig voltak fülgyulladás okozta halálesetek ezen a klinikán. Egy másik esetben az anya nem is láthatta a kislányát és a klinika három különböző halálokot nevezett meg. A halálos veszélyben forgó gyerekeket haladéktalanul meg kellett keresztelni, ezért az örökbefogadások áldozatainak 21 szervezetét koordináló Francisco González de Tena szociológus szerint gyanús, hogy ezek a gyerekek nem szerepelnek a legközelebbi plébánia anyakönyvében. Ugyanilyen esetek a Milagrosa klinikán is előfordultak.

Újszülöttekkel nemcsak Spanyolországban kereskedtek, hanem „exportálták” is őket. Csecsemőként került Chilébe Luis Aguirre García, aki 1958-ban született egy börtönben. Chilében tudták, hogy könnyű gyerekeket örökre fogadni Spanyolországból. Aguirre García a Santiago de Chile-i érsek közvetítésével és Álvarez-Arenas spanyol ezredes közreműködésével került Fernando Lezaeta Castillo ezredeshez.

Sok esetben csak exhumálással lehet minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy a gyerek nem sokkal születése után valóban meghalt, írja a szerző. Eddig összesen 54 exhumálást végeztek, az elsőt Cádizban 2011 októberében. Az iratok szerint egy esetben egy csecsemőt két temetőben is eltemettek.

A 70-es években a gazdasági válság következtében csökkent a születések száma, így a „kínálat” is. A „kereslet” azonban változatlan maradt. 1970-ben új örökbefogadási törvény⁷ lépett életbe, amely ugyan megtiltotta az örökbefogadó szülőknek, hogy saját gyerekükként tüntessék fel az örökbefogadott gyerekeket, de ezt könnyen ki lehetett játszani. Még több gyerek örökbefogadása vált lehetővé, mindenféle hatósági ellenőrzés nél-

6 A platform honlapja a <http://plataformacausabebesrobados.hostinazo.com/> linken, blogja a <http://plataformacausabebesrobados.blogspot.hu> linken keresztül érhető el, 2015. február 28-i megtekintés.

7 Ley 7/1970, de 4 de julio, de modificación del capítulo V del título VII del libro I del Código Civil, sobre adopción (1970/7. (július 4.) törvény, a Polgári Törvénykönyv I. könyve VII. címének az örökbefogadásról szóló V. fejezetének a módosításáról, <http://www.boe.es/boe/dias/1970/07/07/pdfs/A10702-10704.pdf>, 2015. február 28-i megtekintés.

kül. 1971-ben Serafin Madrid irgalmasrendi szerzetes létrehozta a „remény telefonvonalát”, elvileg az új társadalmi problémák kezelésére, valójában leányanyákat kényszerítettek gyerekeik örökbeadására. Serafin Madrid működését segítette a Spanyol Örökbefogadást Támogató Szövetség (AEPA), amelyet 1969-ben alapított Gregorio Guijarro Contreras volt államügyész, aki maga is örökbefogadott egy ikerpárt. Contreras munkatársa volt többek között Ignacio Villa Elizaga nőgyógyász, aki az Opus Dei tagja volt. Az AEPA együttműködött a Gyermekvédelmi Főtanáccsal (CSPM) és a spanyol Caritasszal. Az örökbefogadások folyamata az 1978-as alkotmány elfogadása után is átláthatatlan maradt. Egyes egyházi személyek és orvosok érinthetlenségük tudatában folytatták a gyerekkereskedelmet, a vérszerinti anyának továbbra sem kellett magát felfednie, ha nem akarta megtartani a gyereket. Az örökbefogadásnál közjegyző és nem bíró működött közre. Változást csak a Felipe González vezette szocialista kormány törvényjavaslatának az elfogadása hozott 1987-ben.⁸ A törvény kötelezte az orvosokat az örökbefogadások bejelentésére.

Badaloni folyamatosan foglalkozik a katolikus egyház szerepével. A szerző szerint az egyház azért állt ki Franco mellett, mert félt, hogy a demokratikusan megválasztott kormány alatt elveszíti a hatalmát.

A gyerekrablásokkal kapcsolatos büntetőjogi felelősséget Fernando magán ügyvéd vetette fel először, 2006-ban. Magának az egyháznak a felelősségét 1937-ig vezeti vissza, amikor a spanyol püspökök nyílt levelet tettek közzé.⁹ A levél szerint a felkelők a keresztény erényeket képviselik, a köztársaságiak pedig mind kommunisták. A püspökök ugyanakkor egy szót sem szoltak a felkelők által elkövetett erőszakról. A levél nagy hatást gyakorolt a külföldi közvéleményre. Sok egyházi személy később is támogatta Franco rendszerét.

Az áldozatok egyesületei hiába próbálták elérni, hogy betekinthesse nek az örökbefogadó szülők anyagait is őrző levéltárakba, a püspöki kar szerint ugyanis ezek a levéltárak egy másik ország, a Vatikán tulajdonát képezik. 2013-ban Tarragonában boldoggá avatták a polgárháborús egyházüldözés

8 Ley 21/1987, de 11 de noviembre, por la que se modifican determinados artículos del Código Civil y de la Ley de Enjuiciamiento Civil en materia de adopción (1987/21. (november 11.) törvény a Polgári Törvénykönyv és a polgári perrendtartásról szóló törvény egyes, az örökbefogadással kapcsolatos cikkelyeinek módosításáról), <http://www.boe.es/boe/dias/1987/11/17/pdfs/A34158-34162.pdf>, 2015. február 28-i megtekintés.

9 *Carta Colectiva del Episcopado español al mundo entero con motivo de la guerra de España 1937* (A spanyol püspöki kar levele az egész világhoz a spanyolországi háborúval kapcsolatban 1937), <http://www.unizar.es/ice/uez/wp-content/uploads/2008/11/iglesia-carta-colectiva-obispos-1937.pdf>, 2015. február 28-ai megtekintés.

522 vértanúját. A francóizmus áldozatai levélben kérték Ferenc pápát, hogy vonja vissza a boldoggá avatást¹⁰ és a spanyol egyház kérjen bocsánatot Franco támogatásáért.¹¹ Bár a boldoggá avatás megtörtént, az egyesületek bíznak abban, hogy a pápa megnyitja a levéltárakat, hiszen korábban ugyanilyen bűncselekményekért bírálta az argentin tábornokokat. Argentína megelőzte Spanyolországot a diktatúra felelőseinek az elszámoltatása terén. 2012-ben a két másik ügy miatt már szabadságvesztését töltő Jorge Videla argentin diktátort (1976-1981) 50 évre ítélték, mert részt vett a fogva tartott szülők csecsemőinek ellopásában.

Az első spanyolországi per 2012-ben kezdődött. A vádlott María Gómez Valbuena nővér volt. A nővér 2013-ban hirtelen meghalt, de ezt sokan nem hitték el. A főügyész csak kérésre mutatja be a halotti bizonyítványát. A holttest exhumálását, boncolását és független igazságügyi orvosszakértő által történő vizsgálatát nem engedélyezték. Az apáca halála miatt leállították az eljárást. A második per 2013-ban Eduardo Vela ellen indult.

Nehéz pontosan megállapítani az orvosok és egyházi személyek által működtetett gyerekereskedelmi hálózat áldozatainak a számát. Egyes becslések 300 ezer áldozatról szólnak. Csak külföldről 30 ezren telepítettek gyereket haza. A döbbenetes számok ellenére 2011-ig keveset beszéltek az úgyról. A felelősségre vonást akadályozza az 1977-es „hallgatás paktuma”. Rajoy miniszterelnök szerint a társadalmi megbékélés alapját képező paktumot csak a parlament változtathatja meg. Az egyesületek szerint a paktum csak a politikusokra vonatkozik. Szándékos levéltári gyűjtogatások és a hatástalan kormányzati intézkedések miatt kilátásba helyezték, hogy szükség esetén az ENSZ-hez fordulnak. González de Tena a legfontosabb feladatnak az érintett személyek áldozatként történő jogi elismertetését tartja. Az egyesületek tevékenységét mintegy 20 laboratórium segíti. Kevés DNS-mintát sikerül azonosítani, mert a különböző városokban működő laboratóriumok nem cserélik ki az eredményeiket, és sokkal több szülő keresi a gyereket, mint fordítva. Egyes esetekben az igazság kiderítéséhez az örökbefogadó szülő önfeljelentése szükséges.

10 A levélben emlékeztetik a pápát, hogy a francóizmusnak katolikus áldozatai is voltak, és kifogásolják, hogy az egyház csak a saját áldozatairól emlékezik meg. A boldoggá avatás feltételei az esemény honlapján is olvashatók: <http://www.beatificacion2013.com/index.php/martires/como-procede-una-causa>, 2015. március 1-jei megtekintés.

11 A spanyol püspöki konferencia elnöke 2007. november 19-én bocsánatot kért. *Discurso Inaugural del Excmo. y Rvmo. Sr. D. Ricardo Blázquez Pérez Obispo de Bilbao Presidente de la Conferencia Episcopal Española*, Madrid, 19–22 de noviembre de 2007 (*Főtisztelendő Ricardo Blázquez Pérez, bilbaói püspök, a Spanyol Püspöki Konferencia elnöke megnyitó beszéde*), Madrid, 2007. november 19.-22., http://www.conferenciaepiscopal.es/documentos/plenaria/XC_plenaria.html, 2015. február 28-ai megtekintés.

2007-ben a spanyol parlament törvényt fogadott el arról, hogy az örökbeadott gyermekek megismerhetik valódi szüleiket.¹² A törvény végrehajtása akadozik, mert néhány – főleg egyházi – klinika visszatartja az adatokat. 2012-ben egy valenciai bíróság ítélete lehetővé tette a Santa Isabel klinika archívumának anyagába való betekintést.

Badaloni könyve egyszerre támaszkodik interjúkra és történelmi forrásokra, melyek közül hármat közül a függelékben, a pápához írt levelet olasz fordításban is. A kötet alcíme nem pontos, hiszen a gyerekkereskedelem 1975 után is folytatódott. A szerző azonban így is meggyőzően támasztja alá végkövetkeztetését: az áldozatok célja nem a bosszú, hanem az igazság ki-derítése. Sürget az idő, hiszen egyre kevesebben élnek az érintettek közül.

Piero Badaloni: *In nome di Dio e della patria. I bambini rubati dal regime franchista* (Isten és a haza nevében. A Franco-rezsim által elrabolt gyerekek) Castelvechi Editore, Roma, 2013, 192 o.

Gregosits Gábor

¹² Ley 54/2007, de 28 de diciembre, de Adopción internacional (2007/54. (december 28.) törvény a nemzetközi örökbefogadásról, <http://www.boe.es/boe/dias/2007/12/29/pdfs/A53676-53686.pdf>, 2015. március 1-jei megtekintés.

Diplomata, történész, újságíró a Köztársaság szolgálatában – Isabel de Palencia élete

A nemrégiben napvilágot látott könyv évtizedes kutatómunka eredménye. Szerzője, *Matilde Eiroa de San Francisco* történész, a madridi III. Károly Egyetem sokkönyves tanszékvezető professzora nem ismeretlen a magyar történészek körében. Egyik munkájában, gazdag levéltári háttérrel kutatta a Franco-diktatúra 1939 és 1955 közötti „kapcsolatát” Kelet-Közép-Európa államaival, amely a világháború után túlnyomó részt a Madridban Franco segítségével létesített, magyar, lengyel, román, jugoszláv stb. emigránsok által működtetett, sehol másutt el nem ismert diplomáciai „képviseltek” tevékenységében merült ki.¹

Társszerzővel földolgozta a szinte elfelejtett, népes, sok országban szét-szórt 1939 utáni spanyol polgári köztársasági emigráció történetét.² „Mély-furással” elevenítette föl a Franco-diktatúra első éveinek mindennapjait a dél-spanyolországi nagyvárosban, Málagában;³ más alkalommal a rendszer női börtöneinek viszonyait ugyanebben a periódusban.

Ezúttal olyan személyiség, Isabel de Palencia életútját derítette föl, akit fordultatos élete nemcsak a társadalmi munkamegosztás és a foglalkozási struktúra nagyon különböző pontjaira, hanem a világtérkép legkülönbözőbb helyszíneire is vezérelt. Hősnének hosszú élete volt: 1878-ban született Málagában, és mexikói emigrációban hunyt el 1974-ben. Egyike volt a sokszínű spanyol köztársasági tábor számos kiemelkedő nőalakjának, akik közül a magyar olvasó alighanem csak Dolores Ibárrurit ismeri. Eiroának forrásanyagát több országból kellett összeszednie, Palencia élete és tevékenysége többször változó színtereinek megfelelően (Spanyolország, Anglia, Svéd-

1 Matilde Eiroa: *Las relaciones de Franco con Europa Centro-Oriental (1939–1955)*, Editorial Ariel, Barcelona, 2001. Ismertetése: *Klió*, 2001/3. sz.

2 Ángeles Egido León–Matilde Eiroa: *Los grandes olvidados. Los republicanos de izquierda en el exilio*. Centro de Investigación y Estudios Republicanos, Madrid, 2004. Ismertetése: *Klió*, 2004/3. sz.

3 Matilde Eiroa: *¡Viva Franco! Hambre, racionamiento, falangismo 1939–1942*. Junta de Andalucía, Málaga, 1995. Ismertetése: *Klió*, 1997/3. sz.

ország és más skandináv államok, Svájc, az USA, Franciaország, Mexikó). Tanulmányoznia kellett a Népszövetség és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (OIT) iratait is. Összesen 39-re rúg a különböző spanyol és külföldi intézmények, politikai pártok, civil szervezetek (köztük széles körben a nőmozgalmak) archívumainak száma, ahol Palencia „lábnymai” követhetők. A szerző, némi túlzással, többet tud róla, mint saját magáról; ismeri például azt, amit külföldi diplomaták jelentéseikben róla írtak. Gyanítható, hogy – később említendő körülmények miatt – rá vonatkozó iratanyag oroszországi levéltárakban is rejtőzik. Megkíséreltem földeríteni, milyen nyomai vannak tevékenységének magyar könyvtárakban. Az Országgyűlési Könyvtárban 346858-as sorszámmal megtaláltam 1945-ben megjelent, nagy terjedelmű, nagyon informatív, angol nyelvű „Bujdokló szabadság. A spanyol köztársaságiak története a száműzetésben” című kötetét.⁴ Külföldön találkoztam az Egyesült Államokban 1945 és 1947 között tartott előadásainak összegyűjtött szövegével, illetve egy korábbi, személyes hangú, „Kell, hogy szabad legyenek” (I must have liberty) című, 1940-es kötetével. A Franco-diktatúra természetesen nem gyűjtötte csokorba dokumentumait. Már a diktátor halála után, a katalóniai Nemzeti Levéltár Mexikóban, egy alkalmi könyvárverésen vásárolta meg Palencia emigrációs irattárát...

Eiroa érdekesen ír az életrajz készítésének a nehézségeiről. A munka során arra a következtetésre jutott, hogy Palencia tevékenységének sokrétűsége, a területek sokasága, amelyeken aktivitását kifejtette, életének holisztikus, minden fontos részletre, időszakra és helyszínre kiterjedő vizsgálatát teszi szükségessé. Végül is irodalmi, publicisztikai, nőpolitikai, diplomáciai és politikai szerepvállalása többnyire egyidejű volt, külön-külön aligha emelhető ki az életút csonkítása nélkül. A monográfiát Eiroa végül tematikus-kronologikus szerkezetben írta meg, amely megfelel a Palencia életművében fölfedezhető hármasságnak: az újságírásnak, a politikának (benne a diplomáciának) és az irodalomnak. Ezekben a nagy fejezeteken belül a kronologikus elvet alkalmazza, hogy személyiség-fejlődését bemutathassa.

Élete 1878 és 1918 közötti évtizedeinek nagy részében a fővárosba költözött vidéki polgárnő életét élte, akit újító regenerációs szellem hatott át. 1918–1931-ben már fontos, republikánus elkötelezettségű közéleti személyiség, akit elismerés övez, s ez meghatározza állásfoglalását az 1931–1939 közötti történelmi küzdelmek során. Végül 1939 és 1974 között családjával együtt az emigránsok kenyerét eszi a száműzött spanyoloknak nagyvonalú segítséget nyújtó Mexikóban.

⁴ Isabel de Palencia: *Smouldering Freedom. The Story of the Spanish Republicans in Exile.* Longmans Green & Co, New York–Toronto. 1945.

Palencia (eredetileg Isabel de Oyárzabal Smith) életútját a szerző születésétől tekinti át. Jelzi, hogy munkáját bizonyos mértékig megkönnyítette hősének két önéletrajza. Meg kell jegyeznünk, hogy az Eiroa készítette életrajz, már csak terjedelménél fogva is, részletesebb, kidolgozottabb képet nyújt Palencia egyébként kitűnő önarcképeinél. Édesanyja skót, édesapja baszk gyökerű andalúz volt. Első munkahelye, abszolút kétnyelvűségét kihasználva egy spanyol nyelvtanári állás volt az angliai Sussexben. Apja halála után megismerte Ceferino Palenciát és feleségét, színházi embereket, akiknek elmondta, hogy színésznő akar lenni. 1909-ben férjhez ment a házaspár fiához, az ifjabb Ceferinóhoz, ekkor vette föl az írásain ettől fogva szereplő nevet. Rövid színésznői próbálkozása hosszú élete során az egyetlen terület, ahol sikertelen, szinte a későbbi köztársasági elnökre, Manuel Azañára emlékeztetve, akinek drámairói kísérlete fulladt kudarcba.

Eiroa párhuzamosan tárgyalja Palencia személyi sorsát, a spanyol nők helyzetét és bekapcsolódását az egyenjogúságukért vívott küzdelmükbe, találkozását a munka világával és – ennek logikus következményeként – a munkásság szakmai és politikai szervezeteivel, majd csatlakozását a szocialista párthoz. Mindezt nagyszabású publicista tevékenységén át is bemutatja, a spanyol történelem éles kanyarokkal teli fordulatainak évtizedeiben. (Finoman ábrázolja indítékait, sok egyéb közt azt, hogy serdülő éveiben szülei elzárták előle azt az irodalmat, amelyet fejlődésére nézve károsnak ítélték.) Aprólékosan mutatja be tevékenységét a nők és a gyermekek jogaiért föllépő szervezetek sorának az alapításában. Kapcsolatai ezeken a területeken átnyúltak a politika egymástól igen messze álló irányzatait elválasztó határokon: belefértek a keresztény nőszervezetektől a republikánus baszk nacionalistákon át egészen a kommunistáig mindazok, akik törekvéseivel egyetértettek, és hajlandók voltak támogatni azokat. Különösen a köztársaság 1931-es kikiáltása után emeli ki a szerző a nők szerepének, családjogi helyzetének nagy változását, a polgárháború 1936. júliusi kitörése után pedig azt a robbanásszerű fordulatot, amely a nők gazdasági és politikai szerepvállalásában végbement a férfiak hadba vonulása következtében.

Eiroa hangsúlyozza a személyes és a társadalmi tényezők együttes hatását abban, hogy Palencia az 1930-as években olyan tisztségeket tölthetett be, amelyek korábban nők számára elérhetetlenek voltak. Az, hogy két nyelvet birtokolt (és használt) anyanyelvi szinten, szóban és írásban is, és hogy behatóan foglalkozott munkaügyi kérdésekkel, lehetővé tette, hogy 1932-ben a szocialista Largo Caballero, mint munkaügyi miniszter a Népszövetség Genfben működő Munkaügyi Hivatalának spanyol képviselőjévé; a júliusi lázadás után pedig, mármint miniszterelnök, a Köztársaság stockholmi kö-

vetévé nevezze ki, amit később más skandináv országokra is kiterjesztettek. Ez példátlan volt a spanyol diplomáciai karban.

Látható szenvedéllyel, nagy iratanyag alapján tárgyalja a szerző Palencia 1926 októberében kezdődő stockholmi „kalandját”, ahol a hivatalban lévő követ, Fiskovitch, némi kettős játék után átállt a lázadókhöz. Ezután birtokba vette a követség pénztárát, irattárát, végül, mikor a svéd kormány felszólította az épületből való távozásra, a szó szoros értelmében „kiűrítette” az épületet, a bútorokat és egyéb vagyontárgyakat is beleértve. Eiroa bemutatja, hogyan vette birtokba Palencia 1937 januárjában végre a követséget, illetve használta ki a svéd sajtó haladó szárnyát a Köztársaság ügyének népszerűsítésére, tett eleget számos előadói fölkerésnek. A hivatal újjászervezése mellett az új követ megpróbált fegyvereket vásárolni Svédországban a köztársasági hadsereg számára, váratlan akadályokkal. A nagy többséget birtokló szociáldemokrata kormány rokonszenvét, a párt balszárnyának szolidaritási megmozdulásait, segélygyűjtését ellensúlyozta a nagyhatalmú magánvállalkozások ellenakciója, akik hamarosan ki akarták aknázni a lázadók vásárlóképes hadianyag-piacát, a kereskedelmi bank pedig megtagadta személyes áthidaló hitelkérelmét a berendezkedésre.

Sajátos mozzanatként említi a szerző Palencia kapcsolatát Alekszandra Kollontajjal, Lenin egykori közeli munkatársával, akkori stockholmi szovjet nagykövettel, aki egyengette az útját a svéd királyi udvarhoz.⁵ Kiemeli magának a királynak 1938 karácsonyán mondott pohárköszöntőjét, amelyben „a hősiesen harcoló Spanyol Köztársaságot” említette.

Eiroa dokumentálja azokat a mozzanatokot, amelyek 1937 őszétől előre jelezték, hogy Svédország előbb-utóbb el fogja ismerni a lázadók juntáját. Akkor még csak kereskedelmi képviselőt küldtek Burgoszba, a felkelők székhelyére, röviddel az után, hogy ezt Anglia megtette. A polgárháború végső szakaszában, 1939 márciusában a svéd kormány – az utolsó európai kormányok között – megszakította kapcsolatait a köztársasági kormánnyal, és elismerte Francóét.

A szerző a szigorú szaktörténeti tárgyalás szabályait betartva – bár csaknem szépirodalmi felhanggal –, megpróbálja érzékeltetni azt a lélektani helyzetet, amikor Palenciának el kellett hagynia Svédországot, miközben már nem létezett „Otthon”; a Haza, amelybe visszatérhetett volna, már elérhetetlen volt számára. Felvázolja azt a tömérdék akadályt, amelynek leküzdésével Franciaországban találkozhatott a határon át odamenekült férjével,

5 Ennek a kapcsolatnak a nyomait megtalálhatjuk Palencia későbbi Kollontaj-életrajzában. (Alexandra Kollontaj, *Ambadress from Russia*, Longman, Green and Co. Inc., New York. 1947.)

lányával és családjával, majd velük együtt, 60 évesen, a legendás Sinaia hajó fedélzetén megérkezett a mexikói Veracruz kikötőjébe, élve Lázaro Cárdenas köztársasági elnök nagyvonalú, tízezres nagyságrendű befogadó nyilatkozatával. Nem gondolta, hogy harmincöt éves száműzetése kezdődött ekkor. Otthoni lakását és ingóságait a francóista hatóságok konfiskálták. Eiroa a francóista politikai különbíróóságok nemrégiben megnyílt irattárából aprólékosan kiásta annak a pernek a lépcsőfokait is, amelynek végén távollétében hatéves börtönre ítélték „a népfrontnak tett szolgálatai miatt”. A szerző, mint korábban is, az életút kapcsán szélesebb lencsével dolgozik: alapos leírást ad a mexikói emigráció életéről. Ezt minden erőltetés nélkül teheti, mivel Palencia mindenütt ott van, ahol e téren történik valami. Sajátos emigráció ez, jórészt a Köztársaság politikai és szellemi elitjéből külföldre jutott személyiségekből, köztük száznál több professzorral, híres művészekkel, Palencia a berendezkedés után hetekkel már népes auditórium előtt magyarázza a spanyolországi helyzetet, a polgárháború okait „Spanyolország, Svédország, Mexikó. Egy spanyol nő odisszeiája” címen. Létszámuknál fogva a menekültek idővel irodalmi-művészeti folyóiratokat tartanak fenn, amelyeknek alapításánál jelen van, majd szerzőként szerepel bennük. Szervezi a mexikói spanyol nők közéleti tevékenységét. Közreműködik a Colegio Madrid létesítésében, amely 1941-től óvodát és elemi iskolát nyit a száműzöttek gyerekeinek. (Később, 1948-tól középiskolát is toldanak hozzá.)

Palencia integratív személyiség. Lakásában gyakran jönnek össze a többpárti emigráció jeles szereplői, néha olyanok, akik egyébként nem tartanak egymással kapcsolatot. A köztársasági kultúrunka központjaként már 1936 júniusában létrejött a Mexikói Spanyol Ház, ahol maga is munkálkodik. Terjedelmes levelezésében éppúgy megtalálhatók Juan Negrín volt miniszterelnök és Luis Araquistain, akik – noha egy párthoz (a szocialistákéhoz) tartoztak, élesen ellentétes nézeteket vallottak. 1940-ben hosszú Egyesült Államok-beli előadókörútra indul a spanyol ügy magyarázatára.

Közben írja életrajzeit, és állandó közreműködője különböző folyóiratoknak, a politikától a ruhaviseletek történetéig terjedő témákban. Különleges időszakként ábrázolja Eiroa hőse életében a világháború utolsó szakaszát és a háború utáni első éveket, amikor a Francót uralomra segítő hatalmak veresége nyomán a száműzöttekben, Palenciában is, föltámadt a remény, hogy belátható időn belül hazatérhetnek. Ezt látszott erősíteni az ENSZ alakuló közgyűlésének 1945 tavaszi, Francót és rendszerét elítélő határozata, majd a potsdami konferencia hasonló szellemű nyilatkozata. A spanyol köztársasági tevékenység egyik súlypontjává ekkor Franciaország

vált. Ám a hidegháború kibontakozása a közeli reményeket lehervasztotta. A biográfia hőse sohasem léphetett spanyol földre.

Eiroa hangsúlyozza, hogy idős kora ellenére sohasem hagyott alább közéleti tevékenysége, férje 1964-ben bekövetkezett halála után sem. Ő maga 1974. május 28-an hunyt el, néhány nappal 96. születésnapja, másfél évvel Franco halála előtt.

A kötet számos fehér foltot tüntet el a spanyol republikánus emigráció legjelentősebb mexikói táborának történelmi térképéről, így kapcsolódva a történelmi emlékezetről folyó mai polémia folyamához.

Eiroa de San Francisco, Matilde: Isabel de Palencia. Diplomacia, Periodismo y militancia al servicio de la República. (Isabel de Palencia, diplomata, történész, újságíró a köztársaság szolgálatában) Universidad de Málaga, Servicio de publicaciones, 2013. 312 o.

Harsányi Iván

A holocaust peremén. Beszélgetések egy túlélővel

A 2014 elején, nem sokkal könyvének megjelenése után elhunyt *Jaime Vándor*; tudós barcelonai professzor és közéleti személyiség, aki magyar zsidó apa és osztrák anya fia volt. Magyarországon gyerekefjével végigélte a holocaust súlyos viszontagságait, amelyekről mindig úgy szólt, mint aki csupán ennek a „peremén” sodródott. Később felnőttként, immár Spanyolországban úgy érezte, kötelessége elmondani, leírni, minél szélesebb körben ismertté tenni mindazt, amit átélt. Mint a Barcelonai Egyetem héber nyelv és irodalom tanszékének tanára, az első Spanyol–Izraeli Kulturális Kapcsolatok Társaságának és a Barcelonai Izraelita Közösség könyvtárának alapítója, számos spanyol és nemzetközi társaság tagja, mélyen hitt abban, hogy a tények és a tapasztalatok átadásán keresztül vezet az út a történelem eseményeinek a megértéséhez, újabb tragédiák megelőzéséhez.

A párbeszédes formában írt könyvben Jaime Vándor beszélgetőtársa *Jaume Castro* egyetemi tanár, aki hasonló meggyőződésből vállal közéleti szerepet, és vesz részt a szolidaritási, valamint a kultúrák és vallások közötti párbeszéd előmozdítására létrejött szervezetek munkájában. Castro 1994 óta ismeri Vándort. Akkor jelen volt egy előadásán, ahol a shoáról szóló személyes emlékeiről beszélt. Mély hatást tett rá, hogy a jórészt fiatal hallgatóság milyen figyelemmel hallgatta szavait. Hosszú évek óta tartó barátságuk során érlelődött meg bennük az elhatározás, hogy beszélgetéseiket könyv formájában közzéteszik, hogy szélesebb közönséghez jussanak el az egyre fogyatkozó számú túlélők egyikének a tapasztalatai és gondolatai.¹

A beszélgetések kilenc témakörben, időrendi sorrendben járják végig Jaime életét. A személyes emlékeken túl végigvezetnek a magyar történelem egy sötét időszakán és Európa ehhez kapcsolódó eseményein. Egyszerre olvashatunk „oral history”-t és történeti áttekintést, egyszerű, világosan megfogalmazott mondatokban. Mind a kérdések, mind a válaszok – a mélyükön

1 A könyv interjúalánya haláláig kapcsolatot tartott a magyar szellemi élettel, több írása – egyebek közt a zsidóság különleges teljesítményeiről szóló, legendákat oszlató kései tanulmánya – magyar folyóiratban (Szombat) is megjelent. Verseit magyar fordításban közölte az Ezredvég.

rejlı, sejtethő indulatok dacára – végig a fegyelmezett, indulatmentes, tárgyilagos valóságábrázolás keretében maradnak.

Castro professzor első kérdései a családi háttérre, Jaime szüeleire vonatkoznak. Édesapja egy kis magyar faluban, Mágocson született. Elsősorban magyarnak érezte magát, csak másodsorban zsidónak. Önkéntesként vett részt a világháborúban. 1917-ben orosz fogságba esett. Kelet-Szibériába került, ahonnan csak évek múltán, 1920-ban keveredett haza. A nyomorúságos körülmények között megélt hadifogság egyéb viszontagságai mellett külön fájdalom volt elviselnie saját fogolytársainak antiszemita gúnyolódását. Ezért döntött úgy, hogy nem kíván tovább Magyarországon élni. Előbb Hamburgba, majd Ausztriába költözött. Bécsben nősült meg, ott született két fia is. Sikeres vállalkozása révén jó anyagi körülmények között éltek, mígnem Hitler 1938 tavaszán Ausztriát a Harmadik Birodalomhoz csatolta. A rájuk zúduló fájldözés, majd a háború kitörése után az apa úgy döntött, hogy még egy világháborúban nem fog részt venni. Ezért családját Magyarországra küldte, ahol rokonai éltek, ő maga pedig Barcelonába költözött, azzal, hogy majd őket is kiviteti. Ezt a háború megakadályozta. Jaime és testvére így apa nélkül nőtt föl. Ezt igazán soha nem tudta megbocsátani neki, később sem, mikor a háború után kivándoroltak hozzá; nem tudtak közel kerülni egymáshoz. Annál szorosabb és szeretetteljesebb volt kapcsolata édesanyjával és testvérével.

Amikor a németek 1944 márciusában megszállták Magyarországot, és magasra csapott a zsidógyölölet, a mágocsi rokonok fölajánlották: költözzenek a fiúk oda, vidéken nem lesznek annyira szem előtt. Az édesanya azonban határozottan kijelentette: nem engedi el őket. Bármilyen történjen is, együtt kell maradniuk. Ezzel megmentette az életüket, mert a vidéki zsidóság elképesztő gyorsasággal és precizitással végrehajtott deportálása és elpusztítása nyomán egyetlen rokon kivételével az egész Vándor család odaveszett.

Ezek után a magyar előzményekre tértek át: a Horthy-rendszer bemutatására, az egymást sűrűn követő zsidótörvényekre, a mesterségesen is szított növekvő zsidóellenességre, ami a megszállás után nagyon rövid idő alatt vezetett el a megsemmisítő táborokba gördülő vonatokig. Beszámol a zsidó férfiak kötelező katonai munkaszolgálatáról, az ott is elkövetett kegyetlenségekről, a számokkal csak megközelítőleg jellemezhető veszteségekről.

A történelmi eseményeket Jaime saját keserő élményeivel színezi. Iskolájában például a zsidó gyerekeket kirekesztették a latin nyelv tanulásából, így vágva el útjukat felsőbb iskolák felé. Kitérnek a németek bevonulása utáni intézkedésekre: a sárga csillag kötelező viselésére, a zsidók csillaggal jelölt házakba való összezsúfolására, Eichmann megérkezésére. Jaime

ismerteti a vidéki zsidóság deportálásának megszervezését a magyar hatóságok fegyelmezett, buzgó közreműködésével, ami lehetővé tette, hogy hat hét alatt végrehajtsák 437 ezer zsidónak a haláltáborba küldését. Szó esik a keresztény lakosság közömbösségéről, nem egy esetben a zsidók kiszolgáltatottságának a kihasználásáról, a bombázásokról és mindenekelőtt az örökös rettegésről, a félelelről, hogy mikor kerül sor rájuk a deportálásában.

A következő kérdéssor a Szálasi puccs utáni időkre vonatkozik, arra, hogy milyen újabb megpróbáltatásokat kellett átélniük a nyilaskeresztesek hatalomra jutása után. Ekkor kezdődött a budapesti zsidóság gettóba tömörítése, az őrzőngő nyilasterror, a vagonok híján immár gyalogmenetekben Bécs felé hajtott öregek, betegek, nők és gyermekek „halálmeneteinek” szörnyűségei.

Mindez nem maradhatott észrevétlen a semleges országoknak a magyar fővárosban működő diplomatái számára. Közösén írt tiltakozó jegyzékeik és az egyes képviseltek „szóbeli jegyzékei” nyomására novemberben létrehozhatták az ún. „nemzetközi gettót”. Ez azt jelentette, hogy a Svájcot, Svédországot, Spanyolországot, Portugáliát és a Vatikánt képviselő diplomaták védleveleket adhattak ki magyar zsidóknak, amelyek szerint az illető képviselő védelme alatt állnak. Ezen túlmenően a követségek épületeket bérelhettek védetteik számára az Új Lipótváros és a Váci út közötti területen („Nemzetközi gettó”). Ez azonban nem jelentett biztos menedéket, mert a nyilasok gyakran nem vették tudomásul ezeknek a házaknak a területen kívüliségét, hamisítványokra hivatkozva figyelmen kívül hagyták a védleveleket. Különösen a svájci és a svéd „védett házakból” hurcolták el gyakran az oda menekülteket, és végezték ki őket – többnyire a Dunaparton.

Eddig a részig – a személyes emlékek kivételével – Vándor és beszélgetőtársa a magyar olvasó számára jórészt ismert tényeket beszél el. Ám ez után áttérnek a spanyol követség embermentő tevékenységére. Itt Jaime olyan személyes információkkal szolgál, amelyek érthetően nem közkeletűek. Édesanyjukkal ők az egyik spanyol védelem alatt álló házban találtak menedéket. A magyar és a nemzetközi szakirodalom jó része Giorgio Perlasca nevét ismeri, aki az izraeli Yad Vashem által alapított „Világ igaza” kítüntetés birtokosa; olyan nem zsidó személy, aki a Vészorszakban zsidó életet mentett, vállalva az ezzel járó súlyos kockázatot. Vándor nem vitatja Perlasca érdemeit, kítüntetésének jogosságát, de hosszú évekig harcolt azért, hogy a spanyol követséget akkor vezető ügyvivő, Ángel Sanz Briz is olyan ismertté legyen, mint ő. Sanz Briz, miután több szóbeli jegyzéket küldött a magyar külügyminisztériumba, hogy tiltakozzon a zsidókat ért kegyetlenkedések ellen, önálló akcióba kezdett. Megkereste azt az 1924-ből

származó spanyol törvényt, amely jogot adott az 1492 után Spanyolországból kiűzött zsidóknak a visszatérésre. Ezen az alapon kezdett útleveleket osztani a Budapesten élő (valójában csak néhány tucat) szefárd zsidónak, majd védleveleket, gyakorlatilag minden üldözöttnek, aki ortalomért a követséghez fordult. Nyolc házat bérelt, ahova a védettek behúzódhattak. Ezek egyikében lelt menedékre a Vándor család is. Sanz Briz elérte, hogy a spanyol dokumentumokat a nyilasok kénytelenül tiszteletben tartásák. Ha szerény mennyiségben is, de élelmiszert vásárolt föl, és juttatott el a védett házakba. Megszervezte az állandó kapcsolatot a követség és a spanyol házak között, arra az esetre, ha mégis nyilas zaklatás fenyegetné őket. Mindennek köszönhetően az általa – és a kényszerű december eleji távozása után nyomába lépő „álügyvivő”, Perlasca által – kibocsátott, összesen mintegy ötezer okmány elérte a célját: a spanyol védettek szinte valamennyien életben maradtak. Így élte túl a legnehezebb hónapokat Jaime családja is.

A könyv további passzusaiiban Budapest ostromáról, felszabadulásáról és a háború befejeződése utáni időszakról olvashatunk, majd arról, hogyan került ki édesanyjával és testvérével Barcelonába. Ott is nehézségeket kellett leküzdenie – például iskolába kellett járnia úgy, hogy nem tudott spanyolul, se katalánul. Tanulhatott viszont latinul, egyetemi pályára mehetett. Élete végéig nyomasztotta azonban, hogy édesapjával nem sikerült megbékélnie.

Összefoglalásképpen Jaime Vándor tisztázza a „népirtás”, a holocaust és a shoá fogalmát. S legfőképpen útravalóul hagyja az olvasónak a nyitáskor már fölvetett gondolatot: az átélteket elmondani, leírni, magyarázni, továbbgondolni kötelessége azoknak, akik túléltek a tragédiát; és tenni is azért, hogy mindez soha ne ismétlődhessen meg.

A kötetet nagyszámú eredeti dokumentum másolatai gazdagítják: védlevelek, ideiglenes és szabályos útlevelek, valamit családi dokumentumok és fényképek. Tanulságos olvasmány.

Jaime Vándor: *Al filo del Holocausto* (A Holocaust peremén. Beszélgetések egy túlélővel) Jaime Castro kiadása. Ediciones invisibles, Barcelona, 2013. 120 o.

Dobos Erzsébet

Az amerikai világregend vége

*Amitav Acharya*¹ könyve az egyik, manapság népszerű témát veszi górcső alá, amelyről már sokan írtak az elmúlt két évtizedben: az Egyesült Államok helye a világban, tündöklésének elmúltával.

Henry Luce 1941-ben alkotta meg az „amerikai évszázad” kifejezést, amely azóta szinte retorikai szimbólummá vált, és a hidegháború, illetve annak befejeztével sokan szinonimaként használták ezt a kifejezést az Egyesült Államok vezető szerepére a világban.² S valóban, a huszadik század legsikeresebb nemzete kétség kívül az Egyesült Államok volt: akár katonai, akár gazdasági, akár kulturális szempontból közelítjük meg a kérdést, vitathatatlan, hogy Amerika megkerülhetetlen és elsőrangú szerephez jutott az egész világ életében. Értelemszerű, hogy ennek a pozíciónak köszönhetően – és egyben miatta is – a mindenkorai amerikai vezetés megpróbálta előnyös helyzetét megszilárdítani, és ennek a stabilizációs folyamatnak eredményeképpen egy új, amerikai érdekek szerinti világregendét létrehozni. A hidegháború „megnyerésével” és a bipoláris világregend eltűnésével az Egyesült Államoknak sikerült is korábban soha nem látott hegemóniára szert tennie a világban, amelyet természetesen szeretne minél tovább megőrizni. Eljött a „történelem vége” és beköszöntött az „unipoláris pillanat”.³ Az 1990-es évek eleji eufória és a 2011. szeptember 11-i terrortámadás után azonban egyre többen kérdőjelezik meg az amerikai vezetőhely bebetonozottságát. Számos megfigyelő repedéseket, vagy akár tátongó réseket lát az építmény-

1 Acharya a nemzetközi kapcsolatok professzora, számos egyetemen tanított, jelenleg a washingtoni American University-n tanít. Első könyve *The Quest for Identity: International Relations of Southeast Asia* címmel 2000-ben jelent meg, azóta számos írása látott napvilágot. Az elmúlt években jelent meg pl. *Whose Ideas Matter? Agency and Power in Asian Regionalism* 2009, vagy *The Making of Southeast Asia : International Relations of a Region*, 2012.

2 Henry Luce, *The American Century*, *Life*, 1941. február 17.

3 Francis Fukuyama, *The End of History? National Interest* no. 16 (1989 nyár): 3–18. A tézisből Fukuyama könyvet is írt, ami magyarul is megjelent, Francis Fukuyama, *A történelem vége és az utolsó ember*, Budapest: Európa, 1994. Charles Krauthammer, *The Unipolar Moment*, *Foreign Affairs*, 70.1., 1990/1991 tél, 23–33.

ben, és sokan meg is jósolták már, hogy az amerikai „világrend” hamarosan véget ér.

Acharya fontos különbséget tesz az Egyesült Államok és az általa kialakított világrend között. A második pólusra koncentrál, és erről azt állapítja meg, hogy „az amerikai világrend a végéhez közeledik, függetlenül attól, hogy Amerika hanyatlik-e vagy sem”. (2) Az amerikai világrenden a szerző azt a fajta nemzetközi együttműködést érti, amelyet az Egyesült Államok hozott létre a második világháború befejezésétől, s amelyben a hegemon szerepe nem negatív módon jelenik meg. Tehát nem az Egyesült Államok vezető szerepe szűnik meg, hanem az általa létrehozott világrend.

Az első fejezet sok szempontból a könyv konklúziója is, ami-ben a szerző leírja legfontosabb következtetéseit. Acharya „multiplex”-elmélete szerint, a jövőben nagyobb egymásrautaltság várható, amelyben senkinek sem jut hegemon szerep. (6-9) Ellenben, mindenki a neki megfelelő érdekek mentén lesz képes saját gazdasági-katonai politikáját folytatni. Noha ez a kép talán némileg illuzórikus és a metafora talán erőltetett, az alapgondolat jó: a világ átrendeződik. A könyv fejezetei logikusan építik fel ezt a képet. A második fejezetben tárgyalja a szerző az Egyesült Államok relatív hanyatlását, aminek talán legtanulságosabb vetülete viszont maga a „relatív” jelző: senki sem tud biztosat a jövőről, mindenki különféle prognózisokat állít fel, és majdnem minden józan megfigyelő egyetért abban, hogy az amerikai vezető szerep erős meggyengülése nemzetközileg inkább instabilitáshoz vezetne, tehát elkerülendő.

A harmadik fejezet az Amerika által megalkotott és vezetett liberális világrendről értekezik, és az abban rejlő ellentmondásokat elemzi. A szerző alapjában mítosznak titulálja ezt a „világrendet”, amin azt érti, hogy regionálisan kis részre szorítkozott, különösen a hidegháború időszakában; erőszakosan teremtette meg az önkéntes érdeken alapulóknak tűnő szövetségek egy részét, ami ellenállást szült és szül; egyáltalán nem volt annyira jóindulatú, mint azt számos elemző állítja; az úgynevezett amerikai liberális világrend számos helyi sajátosságot mutat, ami megkérdőjelezi az „amerikai” jelzőt; és nem biztos, hogy a béke feltétlen biztosítéka a fennálló rendszer. (37–45) Acharya azt is állítja, s ebben megint nincs egyedül a kérdés irodalmában, hogy a feltörekvő „új” erős országok, Kína, Oroszország, India vagy Brazília, noha hasznot húznak a fennálló nemzetközi rendszerből, nem feltétlenül fogadják azt el: „Lehet, hogy nem akarják megdönteni [a fennálló liberális nemzetközi rendszert], de olyan változásokat próbálnak érvényesíteni, amelyek jelentős mértékben megváltoztathatják a rend szabályait és

intézményeit”. (50) Acharya vitatja azt is, hogy az Egyesült Államok által megalkotott multilaterális világ Amerika-központú lenne. (52–58) Ez érdekes felvetés, mert ugyan mi mást lehet elvárni bármelyik erős hatalomtól, amelyik a világrendre jelentős hatással bír, és azt érdekeinek megfelelően próbálja alakítani?

A szerző egy egész fejezetet szentel az úgynevezett „feltörekvő” országoknak, illetve regionális hatalmaknak, amelyek megtalálhatók a BRICS-ben (Brazília, Oroszország, India, Kína és Dél Afrika) vagy a G-20 csoportban is, ezzel is elismerve gazdasági, esetlegesen katonai potenciáljukat és a világ gazdaságban elfoglalt helyüket. Állítása szerint ezek az országok, noha nem mutatnak elegendő kohéziót a változtatásra, „igenis kihívást jelentenek a meglévő egyenlőtlenségekre a nemzetközi rendszerben, amelyet eddig a Nyugat dominált”. (55) Emellett az sem valószínű, hogy a huszonegyedik században kialakuló világrendben ezek az országok „passzívan beletörődjenek a nyugati dominanciába”, vagy hogy elfogadják „a fennálló liberális hegemon rendet, amelyet az Egyesült Államok vezet”. (55)

A könyv leghosszabb fejezete a régiók szerepét fejtegeti a huszonegyedik század hatalomelosztásában. Acharya szerint a számos inter-regionális szervezet, mind gazdasági (ez a tipikusabb), mind védelmi vagy katonai szinten, folyamatosan gyengíti az Egyesült Államok által felépített világrendet. Fontos, hogy nem konkrét kihívásról esik szó, hanem az erővonalak átrendeződéséről, felaprózódásáról. Egyértelmű ugyanis, hogy katonailag senki sem veheti fel Amerikával a versenyt, és az elmúlt hat évtizedben kialakított, már teljesen globális rendszer alapján a legtöbb államnak kedvező és előnyöket nyújthat. Amerika viszont ebben az átrendeződésben, állítja Acharya, csak veszíthet mostani pozíciójából. Ez vezethet egy multiplex világhoz, ahol az amerikai hatalmi dominancia kevésbé érvényesül. Ezeknek a regionális főszereplőknek a tevékenysége nyomán, írja Acharya, „a világ kisebb mértékben lesz Amerika-centrikus, és egy globális elaprózódás vagy regionális hegemonok helyett ezek a helyi világok lehetnek a meghatározó alapjai egy hosszabb távú multiplex világrendnek a huszonegyedik században”. (105)

Milyen lesz akkor a jövő, az elkövetkezendő világrend, ha nem az Egyesült Államok hegemoniája fogja azt irányítani? Acharya nem azt állítja, hogy Amerika nem marad valószínűleg a legerősebb, s talán a legfontosabb szereplője a huszonegyedik századnak. A megoldás inkább azon múlik, mennyire tudják mind az Egyesült Államok, mind az erősödő regionális vezetők újraértékelni saját szerepüket egy „poszt-hegemon multiplex világban”. (112) Az USA-nak egyszerűen jobban meg kell osztani a terhe-

ket másokkal, mert képtelen egyedül igazgatni a világot. Ugyanakkor egy visszafogottabb amerikai külpolitika nagyobb legitimitást biztosíthat még mindig megmaradó vezető szerepének, amely viszont nagyban múlik majd a regionális szereplők részéről az Egyesült Államok céljainak el- vagy el nem fogadásától. Az egész kölcsönös tiszteleten és józan érveken alapszik.

Acharya könyve is persze a bizonytalanban tapogatózik, amennyiben a jövő világrendről próbál képet festeni. A jövő kiszámíthatatlan, s noha számos elképzelés és jóslat lát napvilágot, valószínűleg az igazság egyiket sem fogja teljes mértékben tükrözni. Ettől függetlenül több ponton is igaza van a szerzőnek: az Egyesült Államok mérhető kivételes pozíciója lefelé ível, a világ polarizálódik, valóban számos keresztthatás érvényesül a világban. Viszont a sok egymásnak ellen feszülő, lehet, hogy csak a felszín alatt megbújó érdekek nehéz lesz mindig békés kiutat találni: nem lehet mindig mindenkit észérvekkel meggyőzni. S mivel még mindig Amerika az egyetlen olyan ország, amely katonailag szinte bármikor képes a világ bármelyik pontján döntő módon fellépni, a világnak sokszor jobban lesz szüksége az Egyesült Államok katonai erejére, mint egyszerű érvekre. Amióta világ a világ, a nyers erő mindig is dominált. Lehet, hogy Amerika relatív hatalmi pozíciójából folyamatosan veszít, elsősorban gazdasági téren, érdekeit viszont még most is szinte maximálisan érvényesíteni tudja, és jól használja ki „hegemón” adottságait. Igen, a világ állandó átrendeződésben van, és ezért szinte biztosra vehetjük, hogy a mostani világrend sem tart majd örökké. De hogy a változást a regionális szereplők nagyobb hangsúlya, a köztük és az Egyesült Államok között lévő dialógusa vagy egy új ország vagy szövetség felbukkanása okozza-e majd, ezek mind nyitott kérdések. Az viszont Acharya képét szimpatikussá teszi, hogy amellet, hogy nem légből kapott érveléssel bizonyítja elképzelését, egy viszonylag békés, prosperáló együttélést vizionál a globalizált huszonegyedik században. S mivel a jövő oly bizonytalan, neki is lehet igaza. Bízunk benne! Jó lenne!

Amitav Acharya, *The End of American World Order* (Az amerikai világrend vége). Cambridge: Polity Press, 2014. x + 157 o.

Peterecz Zoltán

Széttöredezett világunk – Mi marad a globalizációból?

*Karin Kneissl*¹ behatóan foglalkozik széttöredezett világunk következményeivel, azokkal a veszélyekkel és kihívásokkal, amelyeket nap mind nap átélhetnek az emberek. A szerző azt feltételezi, hogy immár több mint ötszáz év után a Nyugat planetáris uralma véget ért, és haladéktalanul szét fog esni, aminek szét kell esnie. Rákérdez arra, hogy valóban elavult lett-e mára a nyugati kultúra? Szerinte a globalizáció szakasza most már a vége felé jár s a világ újabb periódusában a széleskörű széttagoaltság és a megosztottság dominál majd. Kneisslhez, a neves bécsi politikai elemzőhöz, előszeretettel fordulnak az érdeklődők nemzetközi jogi ügyekben, közel-keleti problémákban és a világ energiagazdálkodásával kapcsolatos kérdéseiben.

Ebben a könyvében a volt diplomata nem túl derülátóan, de mégis reményteljesen pillant a jövőbe: zavaros idők előtt állunk és a megrendülések egyidejűségét tapasztalhatjuk. A félelem nem jó tanácsadó, de azt hiszem, szembe kell nézni a valósággal. Ahogyan azt az író Ingeborg Bachmann néhány évtizeddel ezelőtt olyan találóan mondta: Az emberek elvárják az igazságot – írja a szerzőnő. Mindezek a változások nemcsak lehetőségeket, hanem óriási kockázatokat is jelentenek. A globalizáció volt az elmúlt két évtized egyik kulcsszava, mégis amióta kitört a pénzügyi válság, számos megfigyelő mindinkább de-globalizációról beszél, illetve a globális faluba való visszatérésről. Felvetődik tehát a kérdés, hogy akkor mi marad a globalizációból?

Habár a német szótárakban még nem található meg a de-globalizáció szak- szó, azonban a francia nyelvben már létezik a fogalom. Ott a „demonialisation” szó felel meg a de-globalizációnak, ami már egy jó ideje szerves része

1 A szerző Bécsben folytatott jogi és arab tanulmányokat. Doktori címét a Bécsi Egyetemen szerezte és disszertációjában a nemzetközi jog felől közelíti meg a közel-keleti konfliktust. Továbbá tanult még a Jeruzsálemi Héber Egyetemen és a jordániai Amman Egyetemen is. 1989-ben Fulbright ösztöndíjas lett Washingtonban a Georgetown Egyetemen (Center for Contemporary Arab Studies). Ezek után elvégezte az École nationale d'administration-t (ENA) Párizsban. 1998-ig szolgált az osztrák külügynél, azóta szabadúszóként cikkeket írt a sajtónak, főként a Neue Zürcher Zeitung-nak. Ugyanakkor a bécsi és beiruti egyetemeken is tanít. Forrás: <http://www.kkneissl.com/de/zur-person>, megtekintve 2015. 02. 12.

a francia szókinsznek. Ebből is látszik a fogalom fontossága, mert egy csomó ember tényleg elégedetlen a globalizáció torzabb irányjaival és valami mást szeretnének helyette. A mai kilátástalanság közepette sokan több biztonságra, meghiúsításra és hatékony kibontakozásra vágnak. Ráadásul ott van, amit évtizedek óta észlelhetünk az arab-izlám világban, vagyis az értékek vákuuma, ami például kegyességként épül be a vallásba: ehhez „a politikai izlám a kulcsszó”. Közben több radikális ideológia egyesít különféle típusú és etnikumú embereket. Az európai társadalmak többségében már megfigyelhetőek hasonló tendenciák. Kneissl a történelem ismeretében ügyesen siklik ide-oda a különféle események és korok között, ami néha túlságosan is feszültté teheti az érzékenyebb olvasót, de mindez úgy van megoldva, hogy ösztönzően hatson a kíváncsiságra, és így tovább lapozunk.

Szerinte a világ széttöredezettsége többféleképpen mutatkozik meg: területileg egyes államok széthullásával, társadalmilag a gazdagok és szegények között egyre növekvő polarizációval és politikailag a tiltakozó mozgalmak gyarapodásával, ahogy ez már nem csupán Görögországban és Olaszországban, hanem Franciaországban és Németországban is észlelhető. Országok és politikai rendszerek az etnikai és vallási törésvonalak mentén hullnak szét, mint azt Szíria és Irak esete is mutatja. A szerző úgy gondolja, hogy ez alól az EU intézményrendszere sem feltétlenül kivétel, hiszen az évtizedes dinamikus jólét után még mindig megsemmisülhet a súlyos belső ellentmondások következtében. Nem szeretne riadalmat kelteni, de tény, hogy az ilyen jellegű átalakulási folyamatok ritkán zajlottak vérontás nélkül az emberiség történelmében, és ezt Jugoszlávia szétesése mutatja a legjobban.

A társadalmi széttöredezettség kapcsán Kneissl a következőképpen elmélkedik: hol található még rítusok, hol vannak az összetartó családok? Van manapság éppen elég ember, aki úgy érzi, hogy szinte atomjaira hullik szét. A szétszórtság érzését csak tovább súlyosbítja a jelenlegi gazdasági és pénzügyi válság, mely elsősorban Dél-Európában több millió embert taszít a kilátástalanság és reménytelenség szélére. Mindez tökéletes táptalajt jelent a politikai és vallási szélsőségek számára. Napjainkban már észlelhető Európában, hogy az eladósodás, a tömeges munkanélküliség és a düh egyvelege az embereket fokozatosan a társadalmi robbanás irányába tereli. Amennyiben a hangulat továbbra is ilyen mértékben romlik, nem kizárt a polgárháborús erőszak irányába való eltolódás. Mára visszatértek azok a társadalmi gondok, melyek miatt a XIX. század folyamán forradalmak robbantak ki, sőt a két világháború között mindez tekintélyelvű rezsimek előretöréséhez vezetett.

Hogy olyan országokban, mint Görögország és Spanyolország valóban lesz-e olyasféle „szociális robbanás”, mint amitől a szerző tart, ma még nem teljesen világos. Kneissl szerint a dél- és kelet-európai válság sújtotta térségben, bizonyos mértékben szintén megfigyelhető a városokból való elmenekülés tendenciája. Az állandó jövedelem és a biztonságos munkahelyek híján egyre több belső migráns kénytelen elhagyni a várost. Így sok ember a perifériákra vagy a szegényebb vidéki területekre szorul, ahol önellátó gazdálkodás révén megpróbál valahogy túlélni. Néhány csirkével, talán egy-két malaccal és egy szerény veteményeskerttel igyekeznek családtagjaikat ellátni. Tényleg így nézne ki néhány millió ember jövője a mi gazdag Európánkban? Kneissl csakugyan attól tart, hogy mindez hamarosan be is következhet, noha ő egyáltalán nem borúlátó ember, hanem inkább Montaigne vagy Voltaire hagyományos szkepticizmusát alkalmazza meglátásaiban és elemzéseiben.

Összegzésként megállapítható, hogy Kneisslt mindenekelőtt a globalizációval kapcsolatos megoldatlan energiaügyi kérdések foglalkoztatják, ugyanakkor taglalja például a bűnözés és az újabb s régebbi háborúk gazdaságpolitikai tárgyköreit is. Elemzi Európa megosztottságát, felvetve a gazdag Észak és a szegény Dél problémakörét, de nem felejt el az Ázsiában végbemenő népességrobbanás társadalmi vetületeit sem, mint ahogyan azt sem, hogy a vallás visszatérőben van a politikai életbe. A többféle irányból ható változások kapcsán számos új társadalmi zavar keletkezik, amely még a legstabilabb rendszereket is komolyan érinti, és folyamatosan átalakítja. A témák ilyenszerű változatossága már előrevetíti, hogy a szerző néhány körülményt kizárólag futólag érint, hiszen a könyv rövidke terjedelme nagyban korlátozza a háttérrel mélyebb bemutatását. Többször sikerül az emberiség számára érdekes és időszerű ügyekre rátapintania, mint például a pénzügyi válsággal kapcsolatos lehetséges megoldásokra, az energiaellátás biztonságának fontosságára és az ürlék értelmetlenségének, összegyűjtésének jelentőségére a WC csatornarendszerén keresztül. Mégis a szerző problémakezelése két fő irányba szalad párhuzamosan, mert hol komoly tudással elemez, hol pedig kissé szeszélyesen ható és elcsépelet közhelyeken lovagol.

Leszögezhető, hogy Kneissl könyve sem kivétel a széttöredezettség alól, mert a szerző túl sok dilemmát vonultat fel egyszerre a nyugati világ hegemóniájának végétől egészen az éghajlatváltozásig, az európai villamosenergia-piac jövőjéig és a hagyományos média válságáig. Feltehetően maga a könyv is sokkal áttekinthetőbb lenne, ha a felszínesen érintett témák egyszerűen kimaradnának, de tiszteletben tartva Kneissl szerzői szabadságát

el kell ismerni, hogy rendkívül kreatív olvasmányt alkotott. Rengeteg jó meglátása és elegáns fogalmazási stílusa van. Például: minden forradalom, minden államcsíny adósságokkal indul, amelyeket az adott társadalmak kénytelenek a maga valóságában viselni és megfizetni. A szerző itt egyaránt utal XVI. Lajosra, Gorbacsovra és Honeckerre is. Úgy az 1780-as évek francia ancien régime-je, mint az 1980-as évek létező szocializmusa felbecsülhetetlen és megfizethetetlen adósságokkal roppantak össze. Hatalmas úrt és károkat hagytak maguk után. Jó lenne, ha a világ és Európa vezető politikusai elgondolkoznának ezeken a szemléletes történelmi leckéken.

A szerző bebizonyítja, hogy a történelmet sohasem jó lineárisan beállítani és megmutatja, hogy nem jó azt hinni, hogy miután megtörtént egyes jelenkori hibák kijavítása, azon túl csak úgy megjavulhat maga az egész történelmi fejlődés, vagy a helyzet pontosan bizonyos kívánságlisták alapján fog megváltozni. A könyv nagy ívben érinti a történelmi fejlődés fontosabb állomásait és eseménysorozatait az ókortól napjainkig. A szerző láttatásai Európa gazdaságpolitikai helyzetének javulása kapcsán rideg realizmusba torkollnak, de néha-néha felcsillannak a reménység sugarai is, mintha titokban mégiscsak bízna abban, hogy az emberek többsége ismeri a jó irányt. Központi állítása, hogy a globális viszonyokhoz való jó vagy rossz alkalmazkodási képesség mindenképpen sorsdöntő lesz az öreg kontinens számára, és annyi bizonyos, hogy ez a szakasz már elkerülhetetlen. Mindez nem egyik napról a másikra történik meg, ezért rengeteg az ezzel kapcsolatos szürke elmélet, de színesebb verziók is számításba jöhetnek. Érzékelhető, hogy Kneissl nagy tudással és tapasztalattal rendelkezik a nemzetközi kapcsolatok meg a jog terén. Érvelése nyílt, néha könyörtelen, és nyílegyenesen célba talál közvetlen üzeneteivel. A sorok közt sikeresen beveti a női együttérzés hatalmát, és végkövetkeztetéseiben kegyetlenül ismerteti azt a fajta igazságot, amit bárki megpróbálhat relativizálni, de ettől még azok a tények, amiket ő itt bemutatott, nem változnak meg egyhamar. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a magasan képzett szerző azért érvel így, hogy komoly javaslatokat tehessen korunk egyes égető problémáinak lehetséges megoldására.

Karin Kneissl: Die zersplitterte Welt. Was von der Globalisierung bleibt. 2013, (Széttöredezett világunk – Mi marad a globalizációból?) Braumüller Lesethek, 288 oldal

Eperjesi Zoltán

Giorgio Napolitano: rendhagyó kommunista, rendhagyó köztársasági elnök

Az olasz kommunisták közt nem ritka az eretnek, Napolitano azért tartozik ebbe a sorba, mert egyike a legtudatosabb és legkövetkezetesebb szociáldemokratává válóknak, emellett mint kétszeresen is megválasztott köztársasági elnök szintén rendhagyó. Elődei közül senki sem duplázott, és az elődök között nem akadt, aki kommunista lett volna. Érthető tehát, ha sorsa és pályája foglalkoztatja a közvéleményt. *Paolo Franchi* újságíróként vállalkozott az életrajz megírására. Napolitanót régóta ismeri, ifjúkommunista egyetemi aktivistaként, majd kezdő újságíróként (befutottként a *Corriere della Sera* kommentátora és szerkesztője) közeli kapcsolatba került az Olasz Kommunista Párt vezetőjével. Egyetemi összejöveteleken találkoznak és összeismerkednek, Franchinak alkalma nyílik betekinteni Napolitano aprólékos munkamódszerébe, széleskörű tájékozottságába a kultúra és általában a politika világát illetően, amiről sokszíniuen, sok adattal és ténnyel referál is művében.

A könyv alcímében ez áll: átmenet a „Sötét Boltokból” (Botteghe Oscure) a Quirinaléba. A Sötét Boltok utca Róma belvárosában, ahol az egykori OKP központi székhelye található. Ez a palota, ha nem is annyira legendás, mint a valaha pápáknak, majd a királynak, illetve a köztársaság elnökeinek hivatali helységeket és rezidenciát adó, a történelmi Róma történelmi dombján emelt Quirinale, neve a köznép száján mindig egyértelmű utalást jelentett az olasz kommunisták mitikus 1945 utáni fellegvására. A dolgok „természetes” fejleményéből következett az épület eladása az 1990-es évek elején: megszűnt az OKP, szükségtelessé vált a patinás székhely további üzemeltetése. Még természetesebb körülmény, hogy Napolitano „hivatali” idejének nagyobb részét a Sötét Boltokban töltötte és nem a Quirinaléban, miután évtizedeken át az OKP vezetője, a Központi Bizottság titkáráként felügyelte a kulturális életet, a gazdaságpolitikát és a külügyeket is. Sokoldalú, felkészült politikus – egy ciklustól eltekintve parlamenti képviselő, pártjának parlamenti frakcióvezetője, később a parlament elnöke, belügy-

miniszter Romano Prodi közép-bal kormányában 1996-98 között, végül a Quirinale lakója 2006–13-ig, hétéves mandátumát kitöltve és újraválasztva. 2015 tavaszán 90. életévéhez közeledve lemondott. Közben az európai parlamenti tisztségben is öregbítette tekintélyét. Jelenleg aktív szenátor, élethossziglani kinevezéssel.

Politikusi arcélének fő jellemzője a reformelkötelezettsége. Amiért kiemeljük Napolitano reformizmusát, annak sajátos módon magyar vonatkozása is van, és ezt Paolo Franchi közvetlenül a könyve elején felveti, amennyiben Napolitano és a magyar kommunista politikus, Aczél György közötti meghitt baráti viszonynak szentel néhány oldalt, hivatkozva a Napolitano önéletírásában megkomponált Aczél-képre.¹ Franchit bizonyos fokig meglepi Napolitano megemlékezése Aczélról, mert a magyar politikust Olaszországban nem sokan ismerik, ám a szerző (sőt a szerzők, mert egyszerre Napolitanóról és a róla írt könyv szerzőjéről beszélhetünk) azt a történelmi pillanatot ragadja üstökön, amikor Aczél a hazai rendszerváltozással elszenvedi vereségét, és Napolitano csillagzata is kevésbé ragyog. Az OKP-ra is „rájár a rúd”: Itáliában elkezdődik a posztkommunista korszak, a párt átalakul, nevet változtat és a folyamatot kísérő pártvitákban a Napolitano vezette reformista áramlat (más szóval platform) – „migliorista” = javító elnevezéssel – eléggé alárendelt szerepet játszik a többi áramlathoz képest, ami Napolitano számára – ha nem is olyan méretűt, mint Aczélnak a rendszerváltozás – politikai kudarcot jelentett. Ennek megélésével veti papírra Aczélról szóló szolidarizáló sorait, intését az Aczélra erő bünbakképzést bírálva. Kettejük ismeretsége egyébként az azonos időszakban gyakorolt kultúrpolitikai tevékenységükre megy vissza: kölcsönös látogatások, delegációs cserék jelezték az MSZMP és az OKP közötti kultúrpolitikai vonalon is kialakult megértő és egymást támogató kapcsolatot, amit sem Napolitano, sem Aczél nem tekintett formális protokollnak – Napolitano elismerte az aczéli kulturális politika nyitottságát, a többi szocialista országhoz mért nagyobb kulturális és művészeti szabadságot, míg Aczélra nagy hatással volt az OKP kiterjedt kulturális hegemoniája, a párt kitűnő értelmiségi kapcsolatrendszere. Az olasz párt épp Napolitano kulturális politikai vezetőszerpe idején alakította ki a teljes kulturális, tudományos és művészeti szabadság elvének alkalmazását, felismerve a korábbi időkben (ritkán, nem túlzóan, de) előfordult szűkkeblűségek politikai kárát, jóllehet talán ezt az aspektust Franchi kissé elhanyagolja, holott az „Isten veled Togliatti, isten veled fiatalságunk” c. fejezetben erre módja lett volna. Is-

1 Lásd erről részletesen az Élet és Irodalom 2015. május 29-i számában közölt összeállítást.

meretes, hogy az 1950-es években az OKP-kötődése a szovjet politikához a pártot óhatatlanul belesodorta a kultúra szabadságát korlátozó pozíciókba, és a szovjet kánont tolmácsoló Togliatti kénytelen-kelletlen a kultúra világába beavatkozó pártirányításos megoldásokhoz folyamodott. A módszer alkalmazása kellelten is volt, mert maga Togliatti kezdte lazítani a szovjet politikához fűződő szoros kötelekeket, de ennek kiteljesítése utódaira várt. Ami ezt az időszakot – az ’50-es évekből átmenő ’60-as éveket –, valamint Togliatti politikáját illeti, a későbbi Napolitano-ra vonatkozóan is releváns az, amire a szerző dokumentumok alapján felhívja a figyelmet. 1960-ban az OKP kongresszusán Togliatti szónoki kérdést tett fel a küldötteknek: forradalmárok vagy reformisták vagyunk? Felelt is rá: „Forradalmárok vagyunk, akik konkrétan törekszünk a szocializmus felé.” Am két évvel később – idézi Franchi Togliattit – a tézis emígyen hangzott: „a reformisztikus terepre ereszkedve is tudnunk kell mozogni”. Napolitano a maga politikai útján már egyértelműen a reformista terepet választotta és azon mozgott.

Politológiai elemzés tárgya lehet annak vizsgálata – Aczél és Napolitano barátságának apropóján – miként ágaznak össze, majd válnak szét egyes életutak azonos politikai közösségeken belül, amire a lehetséges válaszadó kiindulási alap pont az, hogy az azonos politikai közösség (jelen esetben a nemzetközi kommunista mozgalom) korántsem volt maradéktalanul homogén. Az ideológiai és identitásbeli azonosságok ellenére jelentős orientációs és értékrendi különbségek mutatkoztak, továbbá egy-egy párt nemzeti feltételrendszere, dimenziója, nemzetközi erőtere éles választóvonalakat húzott, ami meghatározta a pártok és politikusaik cselekvési lehetőségeit, pályájuk alakulását. Mindenesetre Napolitano politikusi személyiségének fejlődésében a döntő momentumot az jelentette – s Franchi lépésről lépésre megrajzolja az életút állomásait –, hogy Napolitano politikusi elhivatottságát a politikai intézmények működése felől érezte leginkább egyénisége szempontjából kiélhetőnek. Nem született pártvezérnek. Más formátumú habitussal és adottságokkal bírt. Nem véletlenül lett Enrico Berlinguer az OKP első embere, noha Napolitano neve is felmerült erre a funkcióra. Hosszú éveken keresztül lebegett előtte eme perspektíva, és amikor feltárult, kissé tréfásan javasolták neki – írja Franchi –, változtassa meg a nevét, mert Napolitano névvel (napolitano = nápolyi) nem válhat az OKP főtitkárává. Az OKP munkáspárt, és a munkásosztály gerincéből Nápolyban nem sok van, illetve több van Északon, Közép-Olaszországban.

Az olasz politikai folklórhoz tartozó élcelődésen túl meg kell jegyezni, Napolitano sem nevet nem változtatott, de nápolyiságából sem engedett. Nápoly – mint nyilatkozta – a legszeretettebb városa. Ettől függetlenül Ná-

poly megtagadására semmi oka nem volt, hiszen a város a maga társadalmi, kulturális, folklorisztikus, turisztikai stb. realitásaival (ma már a gazdasági jelentőségével is, nem beszélve környező háttérjáról) Itália elidegeníthetetlen része, Nápoly nélkül Itália elképzelhetetlen. Napolitano életében pedig politikailag rendkívüli fontosságú: a Dél fővárosa, az országrész gazdasági és társadalmi problémáinak a koncentrátuma, Napolitano politikai „betanulási” korszakának iskolája attól kezdve, hogy 1944/45 fordulóján ott csatlakozott a kommunista mozgalomhoz. Húsz éves fiatal joghallgató ekkor. A jogáskodás családi hagyomány náluk, édesapja erre a pályára szánta a fiát, és csak nehezen nyugodott bele, hogy Giorgio a politikát választotta, abba még kevésbé, hogy az OKP-t – a családban, mint afféle jobb módú nápolyi értelmiségi körökben általában, a liberalizmus volt a fő támpont. Végülis idősb Napolitano látva fiának közéleti előmenetelét, látva talán az előtte álló jövőt is, nem vonta meg tőle a szavazatát. Az ifjú Napolitanót a jogi stúdiumok és a jogi képzettség természetesen nagyban segítette a politikában, a politikai intézmények működésének kiismerésében, hosszú képviselői praxisában megismerte a törvényhozás csínját-bínját, a törvényesség érvényesítésének mechanizmusát és labirintusos buktatóit, aminek különböző magas tisztségeiben felbecsülhetetlen hasznát élvezhette. Mindezt megelőzően Nápolyban és környékén megismerhette a háború utáni szociális nyomor számkivetettjeinek sanyarú életét, a város alkalmazkodóképességét, társadalmi kategóriáinak egymásközi toleranciáját, a közvetlen emberi kapcsolatok semmivel sem helyettesíthető jelentőségét. Részesé lett a szakszervezeti bérharcoknak, a munkanélküliség ellenes megmozdulásoknak, az elmaradott olasz Dél („Észak gyarmata”), a Mezzogiorno felemeléséért folytatott küzdelmeknek. Közeli ismeretségbe került Nápoly értelmiségével (közülük többen, filmesek, írók és újságírók, színészek – Napolitano fiatalon fellépett színpadokon – országos karriert csináltak) és a város szocialista mozgalmával, személy szerint külön kiemelve Francesco De Martinót, aki az olasz szocialisták egyik főtitkára lett Nennit követően. Ez a változatos társadalmi közeg a későbbiekben megóvta Napolitanót mindennemű szektarianizmustól, az elszigetelődés veszélyeitől.

Különös jelentőségre tett szert politikai beállítottságának e vonása az 1970/80-as évtizedfordulón, amikor az OKP fölérvé választói támogatottságának a csúcsára (1975/76-ban), de onnan nem tudván tovább lépni, szükségessé vált egy új irányvonal kialakítása. Franchi is, a szakirodalom is megállapítja, hogy Napolitano minden erejével támogatta a Berlinguer kezdeményezte ún. történelmi kompromisszum-politikát, a kommunista-szocialista baloldal és a kereszténydemokrata párt mögött álló katolikus

dolgozó tömegek összefogásán nyugvó stratégiát, amely az OKP-t a politikai hatalom közvetlen közelébe juttatta: az 1978-ban beiktatott Andreotti vezette egyszínű kereszténydemokrata kormány parlamenti többségében a párt különböző intézményi pozíciókat birtokolhatott és úgy tűnt, tovább araszolhat a központi hatalom bástyái felé. Aldo Moro meggyilkolása, a NATO és az Egyesült Államok hidegháborús bizalmatlansága a szovjet kapcsolatai miatt folyamatosan perelt olasz kommunisták számára lehetetlenné tették ott és akkor mind a történelmi kompromisszum valóra váltását, mind a párt hatalomszerzési céljainak megvalósítását. Berlinguer ezt a momentumot csalódottan élte meg és saját irányvonalának, valamint pártjának a belső életébe fordulva kísérte meg átvészelni, áthidalni a politikai megpróbáltatásokat. Kevésnek bizonyult mindazonáltal az OKP kétségtelen – a többi kommunista párttól elütő sajátosságaira, demokratikus elkötelezettségére, vállalt pluralista elveire – „különbözőségére” hivatkozni, a belőle kibontható, noha ködbe vesző távlatokat keresni. Világosan látszott egyrészt, hogy a kereszténydemokraták elengedték a súlyos gazdasági válságkezeléshez nélkülözhetetlen szövetséges kommunista segédkezet, másrészt a szocialisták, látva a kommunisták nehézségeit, minden történelmi sérelmükért – az 1921-es kommunista pártszakadásért, munkásmozgalmi hegemoniájuk 1945 utáni elvesztéséért – revansot kívántak venni. Fokozták testvérpártjuk nehézségeit, a kommunista párt kormányzásból való kizárására hozták meg konvenciójukat a többi demokratikus párttal (*conventio ad excludendum*). Mégis a helyes kommunista válasz ebben a helyzetben – mindenekelőtt a szocialisták irányában – nem az elzárkózás lett volna, hanem az együttműködés kutatása. Persze, kettőn áll a vásár, ami igaz, ám az is, hogy a politika nem ismeri a „soha” fogalmát. Napolitano álláspontja ebben a helyzetben az elzárkózás feladása, a szocialistákkal való kapcsolatépítés volt, ami szinte megoldhatatlan problémának látszott az olasz belpolitikában, viszont nem látszott lehetetlennek az európai szociáldemokraták körében, ahol – a nyugatnémet SPD-ben, a skandináv pártoknál, a Labournál – kitartó érdeklődést tanúsítottak az olasz kommunisták iránt, elismerték politikájuk demokratikus tendenciáját, röviden szólva a szociáldemokráciával rokon irányzatát. És a „rendhagyó” Napolitano is színre lépett: ő járta végig az európai szociáldemokratáktól befolyásolt fővárosokat, és ismertette az olasz kommunisták vonalának jellemző jegyeit. (NB. vannak, akik hajlamosak felnagyítani Berlinguer és Napolitano vitáját a történelmi kompromisszumra következő politikáról, ezzel szemben meg kell állapítani, hogy Berlinguer személyes döntése volt Napolitanóra bízni nyugat-európai küldetését.) Napolitano útjai sikeresek voltak és hozzájárultak ahhoz – igaz 1991, az OKP névváltozása

után – hogy a kommunista utódszervezetet, az olasz szocialista vezető, Craxi ellenkezését leküzdve felvegyék az európai szocialisták közösségébe.

Napolitano külpolitikai sikerei ezután tovább folytatódtak, kommunis-
taként az elsők között utazhatott hivatalos minőségben az Egyesült Álla-
mokba, és a belpolitikában is köztársasági elnökként elismerésre méltó tel-
jesítményt nyújtott az ország politikai stabilitásának megőrzését és nemzeti
egységének erősítését tekintve.

Paolo Franchi: Giorgio Napolitano. La traversata da Botteghe Oscure al Quirinale (Giorgio
Napolitano. Átmenet a Sötét Boltokból a Quirinaléba). Rizzoli, Milano, 2013. 424 o.

Pankovits József

In memoriam Papp Imre (1948–2015)

Főszerkesztőjét gyászolja folyóiratunk. 2015. október 9-én, életének 67. évében gyógyíthatatlan betegségben elhunyt dr. Papp Imre, a Debreceni Egyetem professzora, a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetője, az itthon és külföldön is elismert, megbecsült történész. 2004-ben vette át a Klió folyóirat főszerkesztői teendőit, és bő évtizeden át számos recenzió ment át a kezei között, találta meg helyét az útmutatásaival formált rovatokban, jutott el a történettudomány friss eredményeire kíváncsi olvasóhoz. Ahogyan oktatóként és kutatóként, ugyanúgy főszerkesztőként is kiemelkedő szaktudással, a határidőket tisztelő odafigyeléssel és igényességgel állította össze egy-egy folyóiratszám tartalmát. A francia agrárvilághoz, a XVIII. századi társadalomtörténethez kapcsolódó ismertetések természetesen szívéhez, érdeklődéséhez közelebb álltak, de más történelmi korokról szóló írások is arányosan helyet kaptak a Klióban. Szerzőinktől személyes példaadásával joggal elvárta, hogy mindenkor a történészszakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok betartásáért. Munkásságával rászolgált arra, hogy határon innen és túl a francia história nagykövetének tekintsék. Élvezetes stílusban megírt kötetet hagyott hátra a napkirály XIV. Lajosról és a kora középkori Európa legnagyobb uralkodójáról, Nagy Károlyról. A francia agrárvilág és társadalom legkiemelkedőbb hazai szakértőjeként megkerülhetetlen szintézis fűződik a nevéhez, valamint több tucat tanulmány az európai jelentőségű francia bortermelésről, a francia forradalom és az agrárkapitalizmus, a termelés és fogyasztás összefüggéseiről. Szerény alakját, jellegzetes huncut mosolyát, mély emberségét, bölcs tanácsainak őszinteségét, kompromisszumkereső türelmét, a gyógyíthatatlan kórral vívott dacos küzdelmének példáját megőrizzük emlékezetünkben.

A Klió Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség